

ALP ARSLAN ZAMANI SELÇUKLU ASKERÎ TEŞKİLÂTI*

Mehmet Altay KÖYMEN

GİRİŞ

Daha "*Alp Arslan ve Zamanı*" adlı kitabımızın başında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yapısından bahsederken, devletin Türkler ve İranlılar olmak üzere, başlıca iki etnik unsura dayandığını, mülkî teşkilât kadrolarını umumiyetle İranlılar'ın, askerî teşkilât kadrolarını ise hemen hemen müshasıran Türkler'in işgal ettiklerini belirtmiştik¹. İranlılar'ın hangi kadroları işgal ettiklerini ve devlet hayatındaki rollerini, Alp Arslan zamanında hükümet ve eyâlet teşkilâtını bahis mevzuu ederken, yine aynı kitabımızda belirtmeye çalıştık. Şimdi de aynı hükümdar zamanında, Türkler'in başlıca rolü oynadıkları askerî teşkilâtı ve meselelerini ele alacağız.

Adı geçen eserimizde hükümet ve eyâlet teşkilâtına dâir verdiğimiz bilgi ile askerî teşkilât'ın mülkî teşkilât aleyhine nasıl geliştiğini göstermiştik². Esasında mülkî teşkilât kadrolarını işgal eden İranlılar'la, askerî teşkilât kadrolarını işgal eden Türkler arasında, bütün Selçuklu tarihi boyunca, -bâzan baştaki Türk hükümdarı ile mülkî teşkilâtın başı olan İranlı

* Bu yazının hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen Dr. Emel Esin ile Prof. Dr. Adnan S. Erzi'ye sonsuz teşekkürlerimi ve minnetlerimi arz ederim.

1 26 Ağustos 1971 de 900. yıldönümünü idrâk edeceğimiz Malâz girt Meydan Muharebesi'nin büyük kahramanı için hazırladığımız bu büyük esere bakınız.

2 Meselâ bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve zamanı: "Şahnelik"*. Başında kılıç ehlinden bir Türk'ün bulunduğu bu müessesenin, başında kalem ehlinden bir İranlı'nın bulunduğu *amîdlik* aleyhine olarak nasıl ehemmiyet kazandığını gösterdik.

Bildiğimize göre, Selçuklu devri askerî teşkilâtına dair henüz ciddi bir araştırma yapılmamıştır. İlk defa biz bu yazımızla yeni kaynaklara dayanarak ağırlık merkezini Alp Arslan ve zamanı teşkil eden müstakil bir araştırma denemesine giriştik.

Halbuki başka-Türk olan veya olmayan-islâm devletlerinin askerî teşkilâtına dâir muhtelif zamanlarda müstakil araştırmalar yayınlanmıştır. Bunlardan görebildiklerimizi sıralıyoruz:

1) M. F. Ghazi, Remarques sur l'armée chez les Arabes, Revue de l'Institut des Belles

veziri de içine alan- gizli veya açık, dâimi bir nüfuz mücadelesi olagelmıştır. Ayrıca görüleceği gibi, bu mücadelenin akisleri, meşhur İranlı vezir Nizâmü'l-mülk'ün eserinde de yer almıştır. Bu nüfuz mücadelesi, Selçuklu Devleti'nin esas itibariyle askeri mâhiyeti hâiz bir siyasî teşekkül olması vasfını gölgeleyemez. Gerçekten, devlette herşeyin orduya dayandığı tereddüdsüz söylenebilir. Ordu herşeyde merkezdir. Hükümdar da herşeyden önce bir başkumandandır. Esas vazifesi, ordusunun başında akınlar ve savaşlar yapmaktır.

Ordu hakkındaki bu telâkkî, gelip geçmiş bütün Türk devletlerinde hâkimdi. Bu sayede Türkler Anavatan'da olduğu kadar, Anavatan dışında da büyük imparatorluklar kurmuşlardır. Bilhassa Anavatan dışında kurulmuş devletlerdeki şartlar, orduya daha da ehemmiyet vermeyi icap ettiriyordu. Yabancı soydan kavimler ve milletler üzerinde ince bir tabaka teşkil eden Türkler, hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için her bakımdan (*disiplin, techizat, v.s.*) mükemmel bir orduya sahip olmak zorunda idiler. İdare ve teşkilâtçılıktaki dehâları ile böyle bir ordu meydana getirmeğe muvaffak oldukları için de Türkler tarih boyunca çok büyük devletler ve imparatorluklar kurmuşlardır.

Türkler, devlet kurma ve idarede olduğu gibi, ordu teşkili, tanzimi, sevk ve idaresinde de, uzun tarihlerinin derinliklerinden gelen tecrübeye ve ananeye sahiptiler. Bu itibarla onların hâkim oldukları kavimlerden birşey almaya pek ihtiyaçları yoktu. Aksine, başka kavimler ve siyasî teşekküller Türkler'e karşı daha tesirli mücadele edebilmek için, onların askerî teşkilâtını ve stratejisini kabule mecbur oluyorlardı¹.

Lettres Arabes, Tunis (1960).

2) N. Fries, *Da Heereswesen der Araber zur Zeit der Omayyaden*, 1921.

3) W. Hoerenbach, *Zur Heeresverwaltung der Abbasiden*, *Der Islam*, XXIX (1950), s. 257 vdd.

4) C. E. Bosworth, *Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq*, *Oriens*, XVIII - XIX (1967), s. 143 vdd.

5) C. E. Bosworth, *Ghaznavid military Organization*, *Der Islam*, XXXVI (1960), s. 37 vdd.

6) M. A. R. Gibb, *The Armies of Saladin*, *Studies on the Civilization of Islam*, ed. S. J. Shaw-W. R. Polk, London, 1962, s. 74 vdd.

7) D. Ayalon, *Studies on the Structure of the Mamluk Army*, *B. S. O. A. S.*, XV - XVI (1953-4) s. 448 vdd.

1 Bu hususta fikir edinmek için meselâ bk. E. Darko, *Le role des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'empire romain*, *Byzantion*, XVIII (1946-48), s. 85-97.

Hiç şüphe yok ki, cesaret, disiplin, ve mahrumiyete tahammül gibi vasıflar bulunmadıkça, yalnız teşkilât ve strateji, ne kadar mükemmel olursa olsun, netice istihsalinde pek mühim rol oynayamaz. Bu vasıflar Türkler'de olduğu kadar başka pek az millette vardır. İşte bu vasıfları dolayısıyla Türkler tarih boyunca çok defa üstün düşman kuvvetlerini mağlup etmişler ve yabancı kavimler üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır.

Türkler, savaşlarda kullandıkları silâhları kendileri imâl ederlerdi. Türkler'in ok ve yay imâlâtında olduğu gibi, demircilikteki maharetleri de malûmdur. Onlar bu hususta destanlar ve efsaneler meydana getirmişlerdir. Böylece savaşta en mühim rolü oynayan ok ve yay ile kılıç, mızrak v.s. silâhları Türkler kendileri imâl ediyorlardı.

Türkler, en iyi silâh imâl eden bir millet olduğu kadar imâl ettikleri silâhları en iyi kullanan bir millettir de. Bu hususta aşağıda ayrıca malûmat vereceğiz.

Türkler, islâm medeniyeti dairesine girerek, büyük bir imparatorluk kurduktan, zamanla yerleşik halka dayanan bir imparatorluk haline geldikten ve bunun neticesi olarak Selçuklu hânedanından bir hükûmdarın hâkimiyeti altında mülkî teşkilât kadrolarını İranlılar'a bırakmak suretiyle devlet idaresini yabancı bir etnik unsurla paylaştıktan sonra da, saydığımız bu vasıflarını devam ettirmişlerdir. Meselâ, bahis konusu ettiğimiz zamanda başta bulunan hükûmdarın imparatorluğun kurulmasından itibaren aradan epey bir zaman geçmesine rağmen kendisini hâkim olduğu ülkeleri silâh kuvvetiyle fetheden bir yabancı sayması, hâkimiyetini devam ettirecek tedbirleri alması, bu arada devletin bekası tehdit eden tehlikelerin, ordunun bozulması ile başgöstereceği kanaatine sahip olması¹ ileri sürdüğümüz mülâhazalar bakımından dikkate şayandır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Alp Arslan zamanında da millî karakterini, esas itibariyle muhafaza ettiği hususuna gelince, bunu askerî sahada olduğu kadar siyasî sahada da müşahade etmek daima mümkündür. Hükûmdarından en küçük neferine kadar hâkim zümre Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bir Türk devleti olduğu kanaatinde buldukları gibi, bu devlete hizmet eden ve mülki teşkilât kadrolarını işgal eyleyen İranlılar da bir Türk devletinin emrinde vazife gördükleri kana-

¹ Bk. Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 204; nşr. Halhâfî, s. 117.

atindeydiler¹. Diğer taraftan, Türkler de kendi meziyetlerini biliyorlar ve başka kavimlere üstünlüklerini şuurlu olarak idrak ediyorlardı.

Siyasî ve askerî üstünlüğü ellerinde tutan Türkler, bu üstünlüğü içtimaî hayatta da devam ettiriyorlardı. Zira onlar, aynı zamanda en yüksek içtimaî tabakayı teşkil ediyorlardı².

Onların en yüksek içtimaî tabakayı teşkil etmeleri, sadece siyasî ve askerî nüfuzlarından ileri gelmiyordu; görüleceği gibi, başında buldukları devletin kendilerine sağladığı maddî ve manevî imkânlar bunu büyük çapta kolaylaştırıyordu.

Ayrıca belirtildiği üzere, saray teşkilâtı kadrolarını işgal edenler, hemen hemen münhasıran kılıç ehlinden, yani askerî sınıftandı, Türk'tü. Sarayda hükümdarın şahsına en küçük hizmetlerde bulunanlar saray dışında büyük askerî makamları işgal ediyorlardı. Zaten, sarayın âdeta orduya eleman, yetiştiren bir okul olduğu görülmektedir. Saray *gulâmlar*'ı ve *hâcibler*'i, yalnız muvakkat vazifelerle değil, orduda yüksek kumanda mevkilerindeki dâimi vazifeleriyle de devlet hayatında büyük roller oynuyorlardı³.

İranlıların nüfuz sahası olan hükümet teşkilâtında bile Türkler'in rolleri malûmdur. Türkler, bu teşkilâta çalışan büyük küçük devlet adamlarının başlıca kuvvet kaynağıydılar. Eyâlet teşkilâtının başında bulunan mülkî erkânın hizmetlerinde de, kalem ehlinden fazla kılıç ehlinden *gulâmlar*'ın, yani, Türkler'in bulunduğu malûmdur. Diğer taraftan, eyâlet teşkilâtının git-gide askerî mâhiyet aldığı ayrıca gördük: Bâzen mülkî makamların yerine askerî makamlar alıyor, bâzan da askerî makamlar mülkî makamları gölgede bırakacak derecede nüfuz ve ehemmiyet kazanıyordu⁴.

Göçebe Türkmenler, görünüşe göre, tamamiyle farklı bir statüye tâbi idiler. Bilindiği gibi, Türkmen kabileleri devlet hizmetinde bulunsunlar veya bulunmasınlar, başlarındaki irsî başbuğlarıyla, tamamiyle kışla hayatı sürüyorlardı. Kadımlar ve çocuklar bile asker hayatı yaşarlardı. Statüleri de, normal eyâlet statüsünden farklıydı ve devlet göçebe Türkmenler üzerine

1 Meselâ bk. Sıbt İbn el-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, nşr. Ali Sevim, Ankara, 1968, s. 117: Selçuklular'ın Irak 'amîd'i Reisü'l-İrakayn, Abbâsî veziri İbn Cehîr'i Halife'ye şikâyet ediyor ve onu "Türk devleti"ni "Arab devleti" haline getirmekle suçluyor.

2 Bu hususta meselâ bk. H. Ritter, *Das Meer der Seele*, Leiden, 1955, s. 106-107.

3 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*, Tarih Araştırmaları Dergisi, IV/6-7 (1966), s. 27 vdd.

4 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Eyâlet Teşkilâtı"* bahsi.

hususî selâhiyetlere sahip *şahneler* tayin ederdi¹.

Göçebe Türkmen kabilelerinin daha büyük roller oynadıkları *uclar*'in da ayrı bir statüsü vardı. "*Sâlâr*" ünvanına sâhip liderlerin idaresinde olan *uclar*'da savaşanlara *gazi* denirdi. Devlet *uclar*'dan vergi veya *haraç* almak şöyle dursun, *uclar*'a malî yardımda bulunur, *gaziler*'e ve *sâlâr*'larına maaş bağlardı. Bazen bütün bir şehrin *uc* imtiyazından faydalandığı veya kendisini *uc* saydığı için *uc* imtiyazından faydalanmak gayesiyle devlet nezdinde teşebbüste bulunduğu olurdu².

Umumiyetle kategorilerine göre statülere sahip olan –imparatorluğa tâbi– devletlere gelince, bilhassa birinci kategoriden devletlerin, gerek devlet teşkilâtları, gerekse askeri teşkilâtları Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun küçük çapta bir nümûnesiydi. Her *vasal* hükümdar savaş esnasında yardımcı kuvvetlerle *metbû* Sultan'ın yanında yer almak zorunda idi³.

Selçuklu Devleti'nin askerî yapıya sâhip olmasının tabii neticesi olarak, orduyu ellerinde tutan, haşmet ve debdebe içinde yaşayan Türkler'in, kendi soylarından Selçuklu hânedanına sadakatla hizmet edecekleri kendiliğinden anlaşılır. Gerçekten, mülkî teşkilâtın başında bulunan vezirin, fırsat zuhur edince, yalnız baştaki Selçuklu Sultanı'nı değil, bütün Selçuklu hânedanını devletin başından uzaklaştırmayı ve yerine başka bir hânedanı geçirmeyi düşündüğü oluyordu⁴.

Fakat, Türkler, Selçuklu hânedanının yerine başka bir hânedanı geçirmeye hiçbir zaman teşebbüs etmemişlerdir. Bununla beraber, onların büyük Selçuklu hükümdarının yerine aynı hânedandan başka birini hükümdar yapmağa teşebbüs ettikleri veya hükümdar yaptıkları oluyordu. Alp Arslan, böyle bir ordu hareketi neticesinde tahta çıkmıştı. Nitekim, aynı Türk ordusu, Alp Arslan'a karşı kardeşi –Kirman Selçuklu hükümdarı– Kavurd'u tercih etmeye başlamıştı. Öyle anlaşılıyor ki, Alp Arslan'ın takip ettiği umumi siyaseti, Türklük bakımından tatmin edici bulmayan ordu kumandanları kenar bölgede hâkim olduğu için İran medeniyeti-

1 Bu hususta fikir edinmek için meselâ bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1954, s. 400 vdd.

2 Bu hususta bk. aşağı, s. 35.

3 Bu hususta fikir edinmek için bk. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963, s. 97 vdd.

4 Sultan Tuğrul Bey, kardeşi İbrâhim Yinal'ın isyanı dolayısıyla müşkül duruma düştüğü zaman, veziri Amîdü'l-mülk Kündürî, bir ara üvey oğlu Enûşervân'ı onun yerine Selçuklu tahtına geçirmeğe teşebbüs etmişti (bk. Sıbt, s. 33).

nin tesiri altında pek kalmayan ve Türk geleneklerine daha bağlı olan Kavurd'u tahta geçirmeye teşebbüs etmişlerdir. Ancak, Alp Arslan, zamanda aldığı tedbirlerle bu hareketi önlemeye muvaffak olmuştur. Alp Arslan'ın ölümü ve oğlu Melikşah'ın meşrû veliaht olarak yerine imparatorluk tahtına geçmesi üzerine, ordudaki Kavurd taraftarlığının nasıl büyük bir sarsıntıya sebep olduğunu ayrıca gördüğümüz için burada tekrar etmeyeceğiz¹.

Görülüyor ki, Türk ordusu, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, zamanla bir Türk devleti olmaktan çıkarak, bir İran devleti haline gelmesini istememekte; temsil ettikleri Türk medeniyetinin hâkim oldukları ülkelerdeki İran medeniyetine mağlup olmasına tahammül edememektedir.

Esasen, devlet teşkilâtında İran'lı nüfuzu, ister artsın ister azalsın, Türkler'in büyük çoğunlukta buldukları saraydaki ve umumiyetle ordudaki hayatları, yerli İran ve Arap kavimlerinin hayatından tamamiyle farklıydı: Devletin resmî dili Farsça olmakla beraber, sarayda ve orduda kendi aralarında tamamiyle Türkçe konuşan Türkler, kendi âdet ve anelerini de titizlikle muhafaza ediyorlardı. Kıyafetleri bile İranlılar'ın ve Araplar'ın kıyafetlerinden farklıydı. Türkler, müslüman olmalarına rağmen, görünüşe göre, Orta Asya'daki kıyafetlerini aynen muhafaza ediyorlardı. Bilindiği üzere, Malâzgirt Meydan Muharebesi esnasında Bizanslılar safında savaşan Uzlar ve Peçenekler, soydaşlarıyla çarpıştıklarında konuşmalarından olduğu kadar, kıyafetlerinden de anlamışlar ve ancak bundan sonra Bizans ordusunu kitleler halinde terk ederek, Selçuklular tarafına geçmişlerdi².

Türkler, içtimaî hayatın her cephesinde Türklük'lerini muhafaza ediyorlar ve Orta Asya'daki yaşayışlarını devam ettiriyorlardı: Onlar, sevinçli anlarında Türkçe şarkılar söylüyorlar ve kendi âdetlerince oyun oynuyorlardı. Tuğrul Bey'in, Halife'nin kızıyla evlenmesi münasebetiyle, hükümdar başta olmak üzere, bütün ordu mensupları sevinçlerini böyle açığa vurmuşlardı³. Hülâsa, Türkler, telâkkileriyle, düşünceleriyle ve zevkleriyle kendi öz hayatlarını yaşıyorlardı.

1 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*: "Alp Arslan'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tahtına Çıkması".

2 Bk. Mehmet Altay Köymen, *ayn. eser*: "Alp Arslan'ın Batı Siyaseti".

3 Bk. Sibt, s. 99.

Türkler'in kendi içlerine kapanık millî hayatları içtimâî hayata da inhisar etmiyordu. Kendi içinde bir bütün olan Türk ordusu mensupları arasındaki ihtilâflar, *ordu kadı*'larının ve *dâd-bey*'lerin başkanlık ettikleri mahkemelerde görülüyordu. Mülkî teşkilât mensuplarının ünvanlarından farklı ünvanlara sahip olmaları, onların devlet teşkilâtında vazifeli olan veya olmayan İranlılar'dan ayrı nasıl imtiyazlı bir sınıf teşkil ettiklerini gösterir ve tabloyu tamamlar.

Türk ordusunun bir hususiyeti de, mensuplarının kendilerini askerlik vazifesine vermeleri ve bunu dâimi meslek haline getirmiş bulunmalarıdır. Türk ordusu mensupları hazerde, eğlence dışında, vakitlerini talimlerle ve manevralarla geçirirlerdi¹. Bu sebeple hükümdarlar, imparatorluk ordusundaki savaşçılar arasında bir tane zanaatkâr'ın bile bulunmamasıyla iftihar ederlerdi.

Giriş mahiyetini hâiz bu umumi mülâhazalardan sonra askerî teşkilâtı türlü cepheleriyle ele alalım.

ORDUYU TEŞKİL EDEN UNSURLAR

Ordunun başlıca şu üç kısımdan meydana geldiği söylenebilir:

- 1) İnsan,
- 2) Teşkilât,
- 3) Techizat.

I

İNSAN UNSURU

Orduyu meydana getiren bu üç unsurdan en ehemmiyetlisi, şüphesiz, insan unsurudur. Zira bir ordu ne kadar mükemmel teşkilâta, ne kadar modern teçhizata sahip olursa olsun, nihâî zafer ancak ve ancak insanla temin edilir. Nitekim, yeterli teçhizata ve teşkilâta sahip olmayan orduların, bâzan sırf bu insan unsuru sayesinde zafer kazandıkları malûmdur. Biz de önce insan unsurundan bahsedeceğiz.

Kuruluş esnasında başlıca rolü oynayan Türkmenler'in, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra yavaş yavaş ordudan tasfiye edilerek, onların yerlerini *gulâm* sistemine göre yetişmiş Türkler'in almaya başladıklarını görmüştük². Türk olsun veya olmasın, bütün devletlerin

¹ Bk. Aşağı.

² Gulâm sistemi'ne dâir bk. D. Sourdell ve C.E. Bosworth, *Gulâm*, El².

ordularında Türkler büyük ölçüde istihdam edildikleri için, Selçuklu ordusunda hür Türkmenler'in yerini *gulâm* (*köle*) Türkler'in almasını, Büyük Selçuklu devletinin tekâmül ederek, klâsik bir Türk-islâm imparatorluğu haline gelmesinin tabii neticesi saymak gerekir. Aradaki fark, meselâ Türk olmayan devletlerde ordunun muhtelif ırklara mensup *gulâmlar*'dan meydana gelmesine mukabil, Selçuklu ordusunun hemen hemen tamamıyla *gulâm* Türkler'den teşkil edilmesidir. Görülüyor ki, Alp Arslan zamanında, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ordusu, hemen hemen tamamıyla Türkler'den meydana geliyordu. Ancak, bu Türkler'in bir kısmını irsî başbuğların kumandası altında bulunan hür Türkmenler, diğer bir kısmını da *gulâm* sistemine göre yetişmiş Türkler teşkil ediyordu.

Babası Kavurd'a karşı savaşmak için Alp Arslan'dan yardım temin eden İshak'ın emrinde binlerce Türk ve Türkmen askeri vardı (1069-70/462)¹. Türk kelimesinin başta geçmesinden anlaşılıyor ki, biri *gulâm*, diğeri hür Türkmen olmak üzere, Alp Arslan tarafından İshak'ın emrine verilen ve başlıca iki unsuru ihtiva eden orduda *gulâm* Türkler'in sayısı daha fazladır.

Bizans İmparatoru ile savaşmak üzere Haleb'ten İran'a döndüğü sırada, Mervanoğulları Devleti merkezlerinden Meyyâfârîkîn'e uğrayan Alp Arslan ordusunun, bu çevreyi yağmalaması bahis mevzuu edilirken, başlıca Oğuzlar'dan ve *gulâmlar*'dan meydana geldiği açıkça ifade edilmektedir². Burada Oğuzlar'ın başta geçmesinden, Alp Arslan ordusunda bu unsurun fazla bulunduğu neticesi çıkarılamaz. Yağmalar esnasında önce Oğuzlar'ın, sonra da *gulâmlar*'ın adlarının verilmesinden, olsa olsa Oğuzlar'ın yağmalara daha önce başladıkları neticesi çıkarılabilir. Saltanatının sonlarına ait verdiğimiz bu misâle dayanarak, Alp Arslan zamanında orduda *gulâm* Türkler'in Türkmenler'e nisbetle çoğunlukta buldukları söylenebilir. Bununla beraber, Melikşah zamanında Türkmenler'in ordudan tamamıyla tasfiye edildikleri anlaşılmaktadır: Eserini Melikşah'ın saltanatının sonlarına doğru yazan Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk'ün, Türkmen çocuklarının yeniden hizmete alınarak, sarayda *gulâm* sistemine göre yetiştirilmesini teklif etmesi, bunu açıkça göstermektedir³. Diğer taraftan, aynı Selçuklu vezirinin, imparatorluk ordusunun, muhtelif etnik unsurlardan meydana gelmesi tezini savunması da,

1 Bk. Sibt, s. 141.

2 Bk. Sibt, s. 143.

3 Bk. *Siyâset-nâme*, Molla Çelebi, 77a-b; ner. Darke, s. 130 (28. fasıl).

askerî teşkilât kadrolarını tamamiyle Türkler'in işgal ettiklerine delil olarak alınabilir¹.

Savaş halinde, Türk olmayan vasal hükümdarların, tamamiyle Türkler'den meydana geldiğini gördüğümüz imparatorluk ordusuna, vasallık statüleri gereğince, yardımcı kuvvetlerle katılacakları malûmdur. Bâzan mühim roller oynayan bu yabancı kuvvetleri esas Selçuklu ordusu içinde mütalâa etmeye imkân yoktur. Onun için, bu kuvvetleri ayrıca bahis konusu edeceğiz. Şimdi Selçuklu ordusu içinde büyük rol oynayan *gulâm* Türkleri ele alalım. Bunun için de önce *gulâm* sistemi üzerinde duralım.

A. Gulâm Sistemi

Önce *gulâmlar*'ın nasıl tedârik edildiği meselesini ele alalım. Selçuklu devrinde ordu için nasıl *gulâm* tedârik edildiği hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur². Biz bilhassa Alp Arslan zamanına dâir bâzi misâller vermekle yetineceğiz.

Görünüşe göre, Selçuklular, mülkî teşkilât kadroları için olduğu gibi, askerî teşkilât kadroları için de, yerine geçtikleri devletlerin elemanlarından geniş çapta faydalanmışlardır. Daha Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasından önce, Gazneliler Devleti ordusunda hizmet eden-*gulâm*'lıktan yetişmiş- Türk kumandanların, şüphesiz, emirleri altındaki yine Türk *gulâmlar*'la Selçuklu hizmetine geçtiklerini ve devletin kurulmasından sonrada büyük nüfuz kazandıklarını biliyoruz³. Bu hususta Büveyhoğulları Devleti zamanına ait daha müşahhas misâllere sahibiz: Bu devlet zamanında kumandanlık (*isfehsâlâriyye*) makamma yükselmiş olan ve İbnu's-Şarâbî diye tanınan Fâhir Bay-Tekin b. Abdullah, Tuğrul Bey zamanında Selçuklu Devleti hizmetine girmişti (Ölümü: 1056/448)⁴.

Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah ve hattâ Berkiyaruk zamanlarında, büyük roller oynayan Sa'du'd-devle Gûherâyîn, başlangıçta

1 Bk. *Siyâset-nâme*, Molla Çelebi, 76a; nşr. Darke, s. 128 (24. fasıl).

2 İslâm'da *gulâmlık* hakkında toplu bilgi almak için şimdilik bk. D. Sourdel, *Ghulâm* (I-The Califate), El²; İran'da, bu arada Selçuklu devrinde *gulâmlık* için ise bk. C.E. Bosworth, *Ghulâm* (II-Persia), El².

3 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu* III, DTCF Dergisi, XVI/3- 4, s. 56-57.

4 İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-âdâb fî Mu'camî'l-Elkâb*, IV/3, s. 8.

Hûzistan'lı bir kadının *gulâm*'iydi. Daha sonra son Büveyhoğulları hükümdarı Ebû Kâlicâr b. Sultâni'd-devle'ye intikal etti.

Tuğrul Bey, ayrıca anlatıldığı üzere, Bağdad'da geldiği zaman efendisi tarafından oğlu Ebû Nasr'a devredildiği anlaşılan Gûherâyîn de, yeni efendisiyle Bağdad'da bulunuyordu. Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey bu Büveyhli prensi tevkif edip bir kalede haps edince, efendisinden ayrılmayan Gûherâyîn onunla birlikte gönüllü hapis hayatı yaşadı. Ebû Nasr ölünce, genç Gûnerâyîn'i Alp Arslan'ın hizmetine geçmiş görüyoruz¹. Ordu kumandanı olarak büyük hizmetler gören Gûherâyîn'in Alp Arslan zamanında son vazifesi Bağdad *Şakne*'liğidir². Bir kale kumandanının hücumuna uğrayan Alp Arslan'ı kurtarmak için ortaya atılan Gûharâyîn yaralanmışsa da efendisini de yaralanmaktan kurtaramamıştı³. Görülüyor ki, o Büveyhoğulları hükümdarlarına gösterdiği sadakat ve bağlılığı, Selçuklu hükümdarına daha da fazla göstermiştir.

Verilen bilgiden anlaşılıyor ki, *Gûlâmlar* bâzan hususî şahıstan hükümdara, aynı devlet içinde bir hükümdardan diğer bir hükümdara, bir devlet yıkılınca başka bir devletin hükümdarına geçmektedirler. Fakat görünüşe göre, asıl el değiştirme, aynı devlet içinde olmaktadır: Ölen hükümdarın *gulâmlar*'ı ve *gulâm*'lıktan yetişme *hâcib* ve *emîr*'leri, çok defa yeni tahta geçen hükümdarın hizmetine giriyorlardı. Meselâ Tuğrul Bey zamanında kaynaklarda adları geçen belli-başlı 11 *hâcib* ve kumandan dördüne Alp Arslan zamanında da rastlıyoruz⁴. Bunlardan bazıları Me-

1 Hayatı hakkında bk. İbnü'l-Cevzî, IX, s. 114-115; İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, X, s. 201; nşr. Bulak, X, s. 110.

2 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Şaknelik"*.

3 Bk. İbnü'l-Cevzî, *ayn. yer*; İbnü'l-Esîr, *ayn. yerler*. Meseleyi Alp Arslan'ın öldürülmesi münasebetiyle tekrar ele alacağız.

4 Bu onbir *hâcib* ve *emîr*, kaynaklarda geçiş sıralarına göre şunlardır:

1- Sâv-Tekin. Adı ilk defa 450 (1058-59) yılında geçen (bk. Sıbt, s. 27.) bu emîr bâzan "*hâdimü'l-hâşş*" (bk. Sıbt., s. 118), bâzan da "*hâcib*" ünvanıyla geçer.

2- Bâr-Tekin: Adı ilk defa ve son defa olarak yine 450 (1058-59) yılında "*hâcib*" ünvanıyla geçer. (bk. Sıbt, s. 28).

3- Yâruḥ-Tekin: Adı Bâr-Tekin ile birlikte aynı tarihte yine "*hâcib*" ünvanı ile geçmektedir (bk. Sıbt, aynı yer).

4- Humâr-Taş: adı ilk ve son defa olarak 450 (1058-59) yılında "*hâcib*" ünvanı ile geçer (bk. Sıbt, aynı yer).

5- Humâr-Tekin Tuğrulî (bâzan "Tuğrâî" lâkabı ile de geçer; fakat Tuğrul'a mensup *gulâm* mânasına gelen Tuğrulî şeklini tercih ettik): Adı kaynaklarda muhtelif vesilelerle geçer (meselâ bk. Sıbt, s. 64, 75, 81, 82, 85, 86, 89); fakat ünvanı geçmez. Lâkabına bakarak

likşah zamanında da İmparatorluğa hizmet etmişlerdir¹.

Şimdiye kadar başka devletlerden veya aynı devlet dâhilinden nasıl *gulâm* temin edildiğini göstermiş olduk. Gerek başka yıkılan devletlerden Selçuklu Devleti'ne, gerekse Selçuklu Devleti içinde seleften halefe geçen *gulâmlar*, görüldüğü üzere, umumiyetle, yetişmiş ve orduda muayyen bir rütbeye erişmiş kimselerdir. Söylemeye hacet yok ki, bu yetişmiş *gulâmlar*'ın maiyetlerinde –mikdarları kuvvet derecelerine göre değişen– ayrıca yetişmekte olan Türk *gulâmlar* vardı.

Öyle anlaşılıyor ki, seleften kalan *gulâmlar* halef zamanında orduda ayrı bir birlik teşkil ediyorlar ve galiba hükümdarın esas *gulâm* birliklerine nazaran üvey muamelesine tâbi tutuluyorlardı. Meselâ Alp Arslan zamanında Tuğrul Bey zamanından kalma askerî birlikler, Urfa muhasarasında erzakların verilmesi geciktiği için, savaştan kaçındılar. Alp Arslan bu sebeple Urfa kuşatmasını kaldırıp, Suriye'ye doğru yoluna devam etmek

Sâv-Tekin gibi Tuğrul Bey'in has *gulâmı* olduğuna hüküm edilebilir.

6- Gümüş-Tekin: Adı ilk defa 451 (1059) yılında geçer (bk. Sıbt, s. 76). Daha sonra adına Alp Arslan'ın meşhur kumandanlarından Gûherâyin ile birlikte Melikşah zamanında da rastlıyoruz (bk. Sıbt, s. 245). Şu halde o Alp Arslan zamanında da orduda hizmet etmiştir.

7- Erdem: Adı ilk defa 451 (1059) yılında "hâdim" ünvanıyla geçer (bk. Sıbt, s. 67). Daha Tuğrul Bey zamanında hâcibliğe yükselir (bk. Sıbt, s. 97). Süleyman, Tuğrul Bey'in veliahdı olarak gösterildiği sırada, Alp Arslan taraftarlığını açığa vurmaktan çekinmeyen Erdem'in, Alp Arslan zamanında ne roller oynadığını gördük (bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Alp Arslan'ın Tahta Çıkışı"*. Ayrıca bk. Sıbt, s. 110, 111.

8- İnanc-il: Adı, kaynakta İnanc-bey okunacak şekilde de geçer. Bey ünvanını taşıyan *gulâm*'a tesadüf edemediğimizden, İnanc-il şeklinde okumayı tercih ettik.

9- Ferruh: Adı ilk ve son defa olarak 453 (1061) yılında "hâdimü'l-hâşş" ünvanıyla geçer (bk. Sıbt, s. 78).

10- Porsuk: Adı ilk defa 455 (1063) yılında, yani Tuğrul Bey'in ölümü arifesinde "hâcib" ünvanıyla geçer (bk. Sıbt, s. 97). Bu kumandanın daha sonra Melikşah zamanında hizmet ettiğini gördüğümüz (bk. İbrahim Kafesoğlu, *Melikşah zamanında Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 50, 75, 91, 102, 105, 159) Porsuk ile aynı şahıs olduğu kabul edilirse, bu takdirde o Alp Arslan zamanında da çalışmış demektir.

11- Ay-Tekin: Adı, ilk ve son defa olarak 455 (1063) yılında Tuğrul Bey'e isyan eden Enûşervân'ı takibe memur edilmesi münasebetiyle geçer (bk. Sıbt, s. 100). Onun taşıdığı ünvan verilmezse de, ordu sevk ve idare ettiğine göre bir hüküm vermek gerekirse, en az "hâcib" ünvanına sahip olduğu söylenebilir.

1 Meselâ Gûherâyin'in dört hükümdara (Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah, Berkyaruk) hizmet ettiğini yukarıda görmüştük. Saydığımız 11 kumandanın en az ikisinin (Sâv-Tekin ile Gümüş-Tekin'in) Melikşah zamanında da hizmet ettiğini biliyoruz (bk. Sıbt, s. 228), Gümüş-Tekin için bk. Sıbt, s. 245.

zorunda kaldı (Ocak 1071)¹. Bundan anlaşılıyor ki, tahta geçtiğinden itibaren aradan 9 yıl geçmesine rağmen, Alp Arslan ordusunda selefi Tuğrul Bey zamanından kalma askerler mühim roller oynuyorlardı. İşte bu sebeple, görünüşe göre, her hükümdar, başka devletlerden ve hükümdarlarından miras kalan yetişmiş veya yarı yetişmiş *gulâmlar* yerine, istediği şekilde yetiştireceği acemi *gulâmlar* tedârikine daha fazla ehemmiyet veriyordu. Yine görünüşe göre, bu şekilde tedârik edilen *gulâmlar*, orduda çoğunluğu teşkil ediyordu. (Tuğrul Bey'in yetiştirdiği *gulâmlar*'m mesuliyet makamlarına geçişlerini biraz aşağıda bahis konusu edeceğiz.) Meselâ yukarıda adı geçen Gümüş-Tekin, Sultan Alp Arslan'a, yaptığı seferlerden elde ettiği esirlerden 2.000 kadar güzel erkek ve kız takdim etmişti². Alp Arslan'ın kendisi de Ermenistan ve Hazer seferinde 50.000 den fazla *memlûk* elde etmişti³. Hârezm vâlisi olup, Amîd-i Horasan lâkabıyla meşhur olan Muhammed bin Mansûr, ayrıca görüldüğü üzere, 100 Türk *gulâm* satın alarak, Sultan Alp Arslan'a hediye etmişti⁴. Savaşta esir alınanlardan Türk olanların, *gulâm* sistemine göre yetiştirmek üzere, seçildikleri muhakkaktır. Görülüyor ki, gerek kumandanların, gerekse bizzat hükümdarın seferlerde elde ettikleri esirler, *gulâm* tedârikinde mühim bir kaynak teşkil ediyordu. Zaten, görüldüğü üzere, kime olursa olsun, Türk *gulâm* takdimi en makbul hediye sayılıyordu⁵.

Böylece Alp Arslan tarafından, belki de daha Horasan'da tedârik edilen şahsına bağlı *gulâmlar*'ın, tahta çıkışından itibaren aradan 3-4 yıl geçtikten sonra orduda rol almaya başladıkları görülmektedir. (Halbuki saltanatının başlangıcında, meselâ tahta çıkışında Tuğrul Bey zamanından kalan *hâdimler*'in ve *hâcibler*'in daha fazla rol oynadıklarını yukarıda görmüştük). Kavurd'a karşı yapılan seferde öncü kuvvetleri kumandanları olarak tanzif edilen hâcib Altuntaş ile hâcib Çavlı'nın adları kaynaktan ilk defa Alp Arslan zamanında geçmektedir⁶. Şüphesiz başka kumandan adları da vermek mümkündür.

1 Bk. Sıbt, s. 144.

2 Bk. Matthieu d'Edesse, tere. M.E. Dulaurier, Paris, 1858, s. 159; Türk. terc. s. 136.

3 Bk. Sıbt, s. 117, ; İbnu'l-Adîm, nşr. A. Sevim s. 220; terc. 239.

4 Bk. Sadrü'd-din Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 33; terc. s. 23.

5 Tuğrul Bey, *hilat* giydirilmesini müteakip, Halife'ye, at üzerine bindirilmiş kılıç ve kemerli 50 Türk *gulâmı* hediye etmişti (bk İbnu'l-Cevzî, VIII, s. 183; Sıbt, s. 26). Bizans İmparatoru, Mısır Fâtîmî hükümdarı Mustansır bi'llâh'a Türk *Gulâmlar* ve *Câriyeler* hediye etmişti (İbnu'z-Zübeyr, *Kitabu't-Tuhef ve'z-Zehâir*, s. 76.

6 Bk. Sıbt, s. 134.

Gulâm tedârikinde diğer bir mühim kaynak ta, pazarları esir idi. Görünüşe göre, her mühim şehirde esir pazarları vardı¹. Nitekim, Nizâmü'l-mülk de, eserinde devletten büyük maaşlar alan ileri gelen kumandanlar-(ma'rûfân)ın, hükûmdarın gözüne girmek için -şüphesiz esir pazarlarından- *gulâmlar* satın almalarını ve bunları iyi teçhiz etmelerini tavsiye etmektedir². Selçuklu vezîrinin bu ifadesinden de anlaşılıyor ki, *gulâmlar*, büyük ölçüde satın almak suretiyle tedârik ediliyordu.

"*Kara gulâm*" adı verildikleri anlaşılan acemi *gulâmlar*'ın³, Selçuklu ordusunda savaşçı asker olarak yetiştirilmesi meselesine gelince, bu husustaki bilgimiz daha da azdır. Nizâmü'l-mülk'ün, eserinde, Sâmanoğulları Devleti zamanında *gulâmlar*'ın nasıl yetiştirildiğine dair uzun uzun bilgi vermesinden anlaşılıyor ki⁴, Selçuklu devrinde böyle muntazam bir yetiştirme sistemi yoktu. Görünüşe göre, Selçuklu devrinde *gulâm*'lar sâhipleri tarafından yetiştiriliyorlardı. Bu duruma göre, saray, aynı zamanda en büyük *gulâm* yetiştirme merkezidi, bir mektep idi. Nitekim, Selçuklu vezîri Nizâmü'l-mülk devletin kurulmasında başlıca rolü oynadıkları halde, kurulduktan sonra nimetlerinden faydalanamayan ve devlete küskün olan göçebe Türkmenleri Selçuklu hanedanına yaklaştırmak için tek çâre olarak kabile reisi çocuklarının alınıp *gulâm* sistemine göre yetiştirilmesini tavsiye ederken⁵, yetiştirme yeri olarak şüphesiz sarayı kastediyordu. Yine Nizâmü'l-mülk, bu münasebetle, *gulâmlar*'ın sarayda nasıl yetiştirildikleri hakkında da bilgi vermektedir: *Gulâm* sıfatıyla daima Sultan'ın katında bulunacak olan Türkmen çocukları, bilhassa at üzerinde silâh kullanmayı, bir de Sultan'a hizmet âdâbını öğreneceklerdir. Türkmen çocuklarına hususî yetiştirme sistemi tatbik edildiği düşünülmemeyeceğine göre, bütün saray *gulâmları*'nın böyle yetiştirildiği tereddüt-

1 Bk. Brunschwig, 'Abd. Elî. *Gulâm* satın alınmanın bir ilim olduğu ve iyi bir *Gulâm*'ın vasıfları hakkında bk. Keykâvus, *Kabus-nâme* nşr. R. Levy, s. 64 vdd.

2 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 156; nşr. Halhâlî, s. 88 (33. fasıl).

3 Bk. H.A.R. Gibb. *The Armies of Saladin*, Studies on the Civilization of İslam, s. 76, 77 ve not 32.

4 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 133-4; nşr. Halhâlî, s. 74-5 (28. fasıl). Bildiğimize göre, Nizâmü'l-mülk'ün Sâmanoğulları Devleti'ndeki *gulâm* yetiştirme sistemi hakkında verdiği bilgi, ilk defa W. Barthold tarafından esash şekilde kullanılmıştır (bk. *Turkestan down to the Mongol Invasion*, s. 227).

5 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 131; nşr. Halhâlî, s. 73 (26. fasıl); ayrıca bk. W. Barthold, *Ad. geç. eser*, s. 309.

süz ileri sürülebilir¹.

Muhtelif şekillerde tedârik edilerek, saraya alınan acemi *gulâmları* kimlerin yetiştirdiği meselesine gelince, bu hususta, dolaylı da olsa, az-çok bilgiye sahibiz: *Gulâmlar*'ı yetiştirmek üzere hususî öğretmen (*muallim*) ler tayin ediliyordu². Görünüşe göre, yetiştirilen *gulâmlar* daha önce saraydaki rollerinden bahsettiğimiz *hâcibler*'in emirlerine veriliyorlardı: Hatırlanacağı üzere, Tuğrul Bey'in vezîri Amîdü'l-mülk Kündürî, Alp Arslan tarafından saltanatının başlangıcında azl edildiği zaman, *gulâmları*, Sultan'ın emri ile, *hâcibler* arasında taksim edilmişti³.

Böylece askerî, idarî eğitime ve öğretime tâbi tutulan bir *gulâm* kaç yılda orduda kumandanlık mevkiine gelebiliyordu? Kumandan kelimesi ile sarayda ve orduda ilk hatırı sayılır rütbe olan *hâcib*'liği ve daha yukarısını, yani emîrliği kastedtiğimizi söylemeğe hacet yoktur. Tuğrul Bey'in -yukarıda bahis mevzuu ettiğimiz- *hâcibleri* bu hususta bize fikir verebilir. Gördüğümüz gibi, bu *hâcibler*, Tuğrul Bey'in saltanatının sonlarına doğru, yani 1058-60 yıllarında devlet ve ordu hayatında rol oynamaya başlamışlardır. Bu *hâcibler*'in Tuğrul Bey tahta çıkınca (1040) tedârik edildikleri kabul edilirse, şu halde onların ilk mesuliyet makamlarına gelebilmeleri için 18 veya 20 yıl süren bir eğitim, öğretim ve derece derece terfi devresi geçirdikleri söylenebilir. Zaten bu, Nizâmü'l-mülk'ün, Sâ mânânoğulları devrinde bir *gulâm*'ın 35 yaşına gelmedikçe, emîrliğe yükseltilmediğine dâir verdiği bilgiye de uymaktadır⁴.

Alp Arslan zamanında Selçuklu ordusunda ne kadar *gulâm* bulunduğu, başka bir ifade ile İmparatorluk ordusunun kaçta kaçını *gulâmlar* teşkil ettiği meselesini ayrıca ele alacağız. Buna hazırlık olmak üzere, şimdi, hiç olmazsa kimlerin ne kadar *gulâm*'a sahip olduklarını bahis mevzuu edelim.

1 Mamafih, küçük *gulâmlar* (vîşâkân-ı hürd) in her zaman sarayda barındırıldıkları, hükümdarın, sefer sebebiyle veya başka sebeplerle saraydan uzak kaldığı zamanlarda, tıpkı hazineler, silâhhaneler ve câriyeler (*duhterân-ı saray*) gibi emniyet altına alındıkları anlaşılıyor. Melikşah bu maksadla Şah-diz kalesini inşa ettirmişti (bk. Reşîdü'd-dîn, *Camî'üt-tevârih*, II/5: *Zikri Tarih-i Ali Selçuk*, nşr. A. Ateş, s. 70; Râvendî, *Râhatu-s-Sudûr*, nşr. M. İkbâl, Lahore, 1921, s. 156).

2 Bk. Reşîdü'd-dîn, aynı yer; Râvendî, aynı yer. Melikşah zamanında meşhur bâtnî Ahmed b. Abd al-Melik, küçük *gulâmlar*'ın öğretmeni idi.

3 Bk. Mehmet Altay Köymen; *Alp Arslan ve Zamanı*: "Vezirlik".

4 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 134; nşr. Halhâlî, s. 75.

Şimdiye kadar verdiğimiz bilgiden, yalnız hükümdarın değil, sivil veya asker, bütün devlet erkânının—miktarları rütbe ve derecelerine, bilhassa mâli imkânlarına göre değişen—şahıslarına bağlı *gulâmlar*'a sahip oldukları anlaşılmalıdır sanırız. Önce saray *gulâmları*'nı ele alalım. Alp Arslan'ın ne kadar *gulâm*'ı vardı? Bizans İmparatorunun doğuya doğru ilerlediğini öğrenen Sultan Alp Arslan, Suriye'den acele ile dönerken, bütün ordusu dağılmış ve emrinde sadece 4.000 *gulâm* kalmıştı¹. Bu *gulâmlar*'ın Sultan'ın *hasa* kıtasını teşkil ettikleri anlaşılıyor. Hakikatta saray *gulâmları*'nın bu miktarm çok üstünde bulunduğu muhakkaktır.

Yusuf Hârezmî'nin Sultan Alp Arslan'ı yaraladığı sırada, hükümdarın katında 2.000'e yakın *gulâm* bulunuyordu². Vezîr Nizâmü'l-mülk'ün binlerce *gulâm*'a sahip olduğunu görmüştük³. Irak Şahne'liğine tayin edilen Sa'dü'd-devle Güherâyîn, Bağdad'a emrinde âdeta bir *guiâm* ordusu bulunduğu halde gelmişti⁴. Gerçekten, *iktâ* sahibi kumandanlar, ayrıca görüleceği üzere, *iktâ*'ları nisbetinde emirlerinde *gulâm* kıtaları bulundurmağa mecbur idiler. Seferberlik ilân edildiği zaman, bu kumandanlar emirlerindeki *gulâm* kıtaları ile imparatorluk ordusuna katılıyorlardı. Görünüşe göre, ordunun mühim bir kısmını bu şekilde meydana gelen *gulâm* kıtaları teşkil ediyordu. Seferberlik esnasında İmparatorluk ordusu içindeki miktarları ve ehemmiyetleri ne olursa olsun, *gulâmlar*'ın hazerde oynadıkları rol, görünüşe göre, çok daha mühimdi.

Kündürî'nin sâhip olduğu 300 *gulâm*'m, Nizâmü'l-mülk'ün sâhip olduğu 1000 den fazla *gulâm*'m devlet emniyeti için tehlikeli sayılması bunu göstermektedir⁵. Selçuklu İmparatorluğu'nun başlangıcında hükümdarların *hasa gulâmları*' sayısını da pek o kadar fazla değildi: Besâsirî'yi

1 Bk. İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 260. Sâmân oğulları hükümdarı Nasr, Çin elçisinin gelişi münasebetiyle şehir kapısına 40 *hâcib* dikmişti. Her *hâcib*'in emrinde 100 Türk *gulâm*'ı vardı (İbn Zübeyr, Kitâbu'z-Zahâir, s. 145 - 6). Alp Arslan ordusundaki bütün *gulâm* sayısının bundan az olduğu, şüphesiz, düşünülemez. Melikşah'ın *gulâm* sayısı için bk. İ. Kafesoğlu *ad. geç. eser.*, s. 158

2 Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, s. 121.

3 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Vezirlik"*: Sadrü'd-dîn Hüseyinî'ye göre, Nizâmü'l-mülk'ün 20.000 *gulâm*'ı vardı (bk. *Ahbâr*, s. 67; terc., s. 46). Bu rakamın mübalâğah olduğu muhakkaktır.

4 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Şahnelik"*. Sultan Sancar'ın *has gulâm*'larından Cevher, kumandanlık mevkiine geldiği zaman, emrinde 30.000 *gulâm*'ı olmuştu (Bundârî, s. 273; terc. s. 246).

5 Bk. *Ayn. yer.* Görüldüğü üzere, Kündürî'nin *gulâmları* *hâcibler* arasında taksim edilmişti. Nizâmü'l-mülk ise, sâhip olduğu *gulâmların* devletin emrinde olduğunu temin etmek suretiyle Sultan'ın rızasını kazanabilmişti.

takip ettikten sonra Musul'dan Bağdad'a dönen Tuğrul Bey'in önünde takriben 500 *gulâm* yürüyordu¹. Öyle anlaşılıyor ki, hazerde herhangi bir devlet adamının elinde 300 veya daha fazla *gulâm*'ın bulunması ehemmiyetli bir kuvvet sayılıyordu. Bunun sebebini *gulâmlar*'ın hukuki durumlarında aramak yanlış olmaz sanırız: *Gulâmlar*, emirlerinde buldukları sivil veya asker devlet adamlarının şahıslarına bağlı ücretli köleleridir; efendilerinin üstünde ve ötesinde başka bir otoriteyi pek tanımamaktadırlar ve efendilerinin verdikleri emirleri—hattâ bazan hükümdara karşı bile olsa—körü körüne yerine getirmek zorundadırlar. Görülüyor ki, *gulâm*'ı efendisine bağlayan bağ, devlete ve hükümdara bağlayan bağdan çok daha kuvvetlidir. *Gulâmlar*'ın efendilerine karşı olan sadakatlerinin derecesi hakkında yukarıda misâller verdiğimiz için burada tekrar etmiyeceğiz.

Saray *gulâmları* ile diğer devlet erkânının *gulâmları* arasında, hukukî statü bakımından olmasa bile, fiilî bakımdan büyük fark vardır. Saray *gulâmları* arasına girmek çok daha imtiyazlı bir duruma yükselmek demektir. Nitekim herhangi şekilde yararlık gösteren *gulâmlar*'ın saray *gulâmları* arasına alındığı malûmdur. Meselâ Malâzgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans İmparatorunu esir eden *gulâm*, taltif edilerek, *hassa gulâmlığı*'na yükseltilmişti². Zaten büyük kumandanların da saray *gulâmları* arasından yetiştiğini biliyoruz.

Görülüyor ki, *gulâmlar* sahip değiştirebilmektedir. Bu, sahibinin rızası veya satılığa çıkarması şeklinde olabileceği gibi, hükümdarın talebi üzerine, veya gördüğümüz tarzda taltifiyle hizmetine alması şeklinde de olabilirdi.

Gulâm, sahibi tarafından satılabilir veya başka birine hediye edilebilirdi; Fakat görünüşe göre, ona kötü muamele edemezdi. Bu takdirde "muhtesib" müdahalede bulunabilirdi³. Galiba bu müdahale, köle haksız muameleye maruz kaldığı takdirde yapılmaktadır. Yoksa, sahibinin kölesini cezalandırmak hakkına sahip olduğu muhakkaktır. Alp Arslan'ın, kendisine geç iltihak eden Aytakin Süleymânî'yi kılıcı ile nasıl ikiye biçtiğini görmüştük⁴.

1 Bk. İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 181; Sıbt, s. 25.

2 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*: "Malazgirt Meydan Muharebesi".

3 Bk. R. Brunshwig, 'Abd, El²; ayrıca bk. A. Mez, *Renaissance des Islams*, Heidelberg, 1922, s. 162.

4 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*, Tarih Araştırmaları Dergisi, IV/6-7, s. 7-8.

Görünüşe göre, hükümdar bilhassa genç *gulâmlar*'a gerekli ihtimamı gösteriyor, hattâ hastalananları hastahane de tedavi ettiriyordu¹.

Nizâmü'l-mülk'e göre, bendeler ve hizmetkârlar iyi hizmetlerinin mükâfatlarını görmeli ve taltif edilmelidirler. Buna mukabil, sebepsiz yere ve kasten kusur işleyenler de, kabahatleri ölçüsünde cezalandırılmaldırlar ki, bendelerin hizmette gayretleri artsm. Cezalandırılan kabahatlıların korkuları artar ve devlet işleri de yoluna girer².

Cezalandırılacaklarından korkan *gulâmlar*'ın, izlerini kayıp ettirecek şekilde kaçtıkları anlaşılıyor: Kavun çaldıkları için Melikşah tarafından cezalandırılacaklarından korkan üç *gulâm* ordugâhtan kaçmışlardı. Hükümdar, onların hareketlerinden başlarındaki *hâcib*'i mesul tutmuştu³. Kaçan *gulâmlar*'ın, yakalandıkları takdirde sahiplerine iade edildikleri muhakkaktır⁴.

Esirlerde olduğu gibi *gulâmlar*'da da kime ait olduklarını belirten alâmetlerin bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Malûm olduğu üzere, esirlerin ve kölelerin kulaklarında kime ait olduklarını gösteren -üzerinde sahibinin ismi yazılı- halkalar bulunurdu⁵.

Şimdi de orduda veya umumiyetle askerî teşkilâta kumandanlık mevkiine yükselen *gulâmlar*ın hukuki statülerinde bir değişiklik olup olmadığı meselesini ele alalım:

Görünüşe göre, "*Büyükler*" grubuna giren saray teşkilâtı mensupları için artık "*bende*" veya "*çâkir*" kelimeleri pek kullanılmıyordu. Bu kelimeler daha ziyade "*saray küçükleri*" için kullanılıyordu⁶. Bununla beraber, terfi ederek, büyükler gurubuna dâhil olan *gulâmlar*'ın hususi bir törenle azad edildiklerine dâir de hiçbir bilgiye sahip değiliz. Aksine, meselâ *hâcibler*'in hükümdar tarafından "*gulâm*" muamelesine tâbi tutulduklarını, tıpkı *gulâm* gibi satıldığını veya başka birine köle olarak devr

1 Bk. İbnü'l-Cevzi, IX, s. 155-6; Saltanatı esnasında daima babası Melikşah'ı ve dedesi Alp Arslan'ı örnek alan Mehmed Tapar, genç *gulâmlar*ı hastahane de tedavi ettiriyordu.

2 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 166 nşr.; Halhâlî, s. 93 (37. fasıl).

3 Bk. *Yukarı*.

4 Bir asır önce, yani X. asırda kaçan kölelerin iade mecburiyetine dair bk. A. Mez, *Renaissance des Islams*, s. 162.

5 Bk. Nesevî, *Siyret*, nşr. Houdas, s. 17-18; nşr. Minovi, s. 28; Frans. terc. s. 31-32. Gürcistan kralı Bokrat, Alp Arslan'ın kölesi olduğunu göstermek üzere, kulağına at nalı eklinde bendelik halkası takmıştı (Hamdullâh Kazvinî, nşr. Andulhüseyn Nevâî, Tahran, s. 432).

6 Bk. Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 155; nşr. Halhâlî, s. 88; Saray büyükleri için daha ziyade "*Ĥavâşş*" kelimesi kullanılıyor.

edildiğini biliyoruz¹. Nitekim Sultan *hâcib*'ine "*gulâm*" diye hitap ediyordu².

Eşya gibi alınıp satılan *gulâmlar*'ın fiyatlarına gelince, bu, zaman ve şartlara göre değişiyordu: Bir savaştan bol miktarda esir elde edilince fiyatlar düşüyordu³. Normal zamanlarda köle fiyatları, fizik yapıları, görünüşleri ve bir sanata sahip olup olmayışlarına göre değişiyordu⁴. Bizi burada daha ziyade acemi *gulâmlar*'ın fiyatları ilgilendirmektedir: Görünüşe göre, böyle bir *gulâm*'ın fiyatı umumiyetle 100 dinar idi⁵ ki, bununla aşağı yukarı iyi bir at satın alınabilirdi.

1 Bk. İbnü'l-Cevzî, IX, s. 70; Sıbt, XII, 77a; XVIII 228a (485 yılı hâdiseleri): Melikşah ordusuna mensup üç *gulâm* bir köylünün kavunlarını zorla elinden almışlardı. Köylünün şikâyeti üzerine, Sultan Melikşah meseleyi tahkik ettirince kavunlar bir *hâcib*'in emrindeki *gulâmlar*'ın çadırında bulundu. Fakat maruz kalacakları muameleyi bilen *gulâmlar* kaçmışlardı. Sultan köylüye, onların yerine babasının ve kendisinin kölesi olan başlarındaki *hâcib*'i köle olarak almasını, eğer onu terk ederse öldüreceğini söyledi. *Hâcib* köylüye 300 dinar ödemek suretiyle kendisini satın aldı. Köylü durumu Sultan'a arzetti, o da kabul etti.

2 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Vezîrlük"*. (Sıbt, s. 125). Sultan Alp Arslan, Kutalmış'a ait bir Türkmen için şefaatte bulunmak cüretini gösteren bir *hâcib*'ine "*gulâm*" diye hitab etmişti.

3 Tuğrul Bey'in ölümü arifesinde (1062) Bizans'la bir savaş esnasında Kuzey Suriye'de Rum cariyeye fiyatı, 5 dinara düşmüştü. *Gulâm*'dan hiç bahsedilmediğine bakılırsa, fiyatı daha da düşmüştü. Bk. Sıbt, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, No: 2134, XI, 221a. (Bu bilgi Ali Sevim, neşrinde yoktur). Nitekim Melikşah zamanında Artuk Bey ve Türkmenler'inin Mervanoğulları ile mücadeleleri esnasında bir *gulâm* fiyatı 1-2 dinara kadar düşmüştü (bk. Sıbt, s. 277).

4 İslâm'da köle başlıca üç gruba ayrılıyordu. ve fiyatlar da ona göre değişiyordu:

1-Hiç bir sanatı olmayan bir kölenin değeri: 100 dinar;

2-Deve gütmeyi bilen bir kölenin değeri: 200 dinar;

3-Ok ve yay yapmasını veya ok atmasını bilen kölenin değeri: 400 dinar (bk. Corci Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, terc. Zeki Magamiz, IV, s. 81-86). Umumiyetle köle fiyatları 100 dinarla 1.000 dinar arasında değişiyordu (bk. *ayn. eser.* s. 305).

5 Bk. Corci Zeydân, IV, s. 81-86.

500 dinar değerinde olan bir *gulâm*'ın, bazı kötü huylarından dolayı 30 dinara satıldığı oluyordu (bk. Yâkut, İrşâd, nşr. D.S. Margoliouth, London, 1926, VII, s. 69-70) (IX. Asrın ikinci yarısı). Ayrıca bk. Sadrü'd-dîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 67; terc. s. 46: Şikâyet üzerine huzuruna çağırıp sorguya çeken Sultan Melikşah'a vezîr Nizâmü'l-mülk, ihtiyar olan kendisini artırma ile satışa çıkarılsa hiç kimsenin 10 dinardan fazla kıymet vermiyeceğini, genç olan Sultan'ın da ancak 100 dinar edeceğini söyler. Bir *hâcib*'in değerinin 300 dinâr olduğu anlaşılıyor: Köylünün kavunlarını zorla alan *gulâmlar* kaçtıkları için, hükûmdar onların başındaki *hâcib*'i köylüye teslim etmişti. *Hâcib* kendisini 300 dinara satın aldı (bk. biraz yukarı). Bilhassa hükûmdarların, hoşlarına giden *gulâm*'ları, hakiki değerlerinin çok üstünde bir fiyatla satın aldıkları anlaşılıyor. Meselâ Sultan Sancar, bir sarraf'ın, kölesi olan Sunkur'u 1200 Rükûfî dinar'a satın almıştı (Bundârî, s. 271; terc. s. 244).

Konumuz bakımından asıl üzerinde durulacak nokta, *gulâmlar*'ın sahiplerine kaçta mal olduklarıdır. Nizâmü'l-mülk'e göre, ordu, "iktâ ehli" ve "maaş ehli" olmak üzere başlıca iki kısımdan meydana geliyordu. Yine ona göre, *gulâmlar*, daha doğrusu *emîrlik* rütbesine erişmemiş olan *gulâmlar*, maaş ehlini teşkil ediyorlardı¹. Emîrlik rütbesine erişmiş *gulâmlar*², ayrıca görüleceği üzere, maaş yerine *iktâ* alıyorlardı.

Alp Arslan zamanında Anadolu'nun fethinde rol oynadığını gördüğümüz İbn Han adlı bir Türkmen beyi'nin, Halep sahibi Atiyye ile vardığı bir anlaşmaya göre, maiyetindeki 500 Oğuz'a *gulâm* olarak, ayda 11.000 dinar ödeyecekti³. Yılda bunlara ödenen para, 132.000 dinar tutacak demektir. Halbuki Melikşah zamanında sahip olduğu 1.000 den fazla *gulâm*, bütün teçhizatı ile vezîr Nizâmü'l-mülk'e 200.000 dinara mal oluyordu. Bu miktara maaşları da dahil idi⁴. Melikşah zamanında orduya maaş olarak yılda 600.000 dinardan fazla bir meblâğ veriliyordu⁵. Diğer taraftan, 300.000 dinar ile bir ordu teçhiz edilebiliyordu⁶. Fevkelâde zamanlarda, orduyu kazanmak uğruna verilen paralar, bilhassa cülûslarda ordunun aldığı cülûs bahşisi, yıllık maaşı da geçiyordu: Melikşah tahta çıktığı zaman ordunun maaşı 700.000 dinar artırılmıştı⁷. Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Süleyman'ı Selçuklu tahtına çıkararak vezîr Amîdü'l-mülk Kündürî, orduya 700.000 dinar nakit ile 200.000 dinar değerinde muhtelif cinsten 16.000 elbise ve silâh dağıtmıştı⁸. Alp Arslan, gördüğümüz şekilde tahta çıkınca aynı vezîr ordudan 500.000 dinarı geri almıştı⁹.

1 Bk. *Siyâset-nâme*, Nşr. Darke, s. 126; nşr. Halhâli, s. 71.

2 Bk. Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 132; nşr. Halhâli, s. 74.

3 Bk. Sıbt, s. 122. Türk kumandanı Beckem'in 936/324 yılında 5.000 kişilik ordusuna yılda maaş olarak ödediği para, 800.000 dinar idi (bk. W. Hoenerbach, *Zur Heeresverwaltung der Abbâsiden*, *Der Islam*, XXIX, s. 284; İbn Miskeveyh'e istinaden).

4 Bk. İbnü'l-Cevzî, IX, s. 6; Sıbt, s. 225. *Gulâm* kıtası teşkil ve teçhizinin her devirde aşağı-yukarı aynı masrafa mal olduğu anlaşılıyor. Meselâ Beybars'ın Mısır halkından 1.200.000 dirhem (aşağı-yukarı 100.000 dinar) tahsil ederek, bu para ile 1.000 kişilik bir Memlûk ordusu toplayıp teçhiz ettiğini biliyoruz. (bk. S.F. Sadeque, *Beybars I of Egypt*, s. 22).

5 Bk. Sadrü'd-dîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 67; terc. s. 46. Büveyh Oğulları hükümdarlarından Müşrifü'd-devle zamanında Etrâk'ın maaşlarının yıllık tutarı 600.000 dinar idi (İbnü'l-Esir, nşr. Tornberg., X, s. 125). Buna mukabil, Türk kumandanı Beckem'in 5000 kişilik ordusuna takrien yüz yıl önce (936), yılda 800.000 dinar ödüyordu (W. Hoenerbach, *Zur Heeresverwaltung der Abbasiden*, *Der Islâm*, XXIX, s. 284).

6 Sadrü'd-dîn Hüseyinî, *aynı yerler*.

7 Bk. İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 277; ayrıca bk. Beybars Mansûrî, *Zübde*, Feyzullah, No: 1459, 191b.

8 Bk. Sıbt, s. 109.

9 Bk. Sıbt, s. 112.

Orduya mutad maaşları dışında ödenen paralar, bunlardan da ibaret değildi. Ordu, sefer esnasında herhangi bir yere konduğu zaman, vasal hükümdar muayyen bir miktar ayak bastı parası (*işkâmât*) öderdi. Meselâ Alp Arslan, Meyyâfârkin Mervanoğulları hükümdarı Nasr'a ordu (*cund*) su için 100.000 dinar yükledi¹. Bütün bunlara, savaşlarda elde edilen *ganîmet* hissesi de ilâve edilmek lâzımdır. Meselâ Malâzgir Meydan Savaşı'ndan sonra askerlerin eline, *ganîmet* hissesi olarak, rıtıllarca² altın ve gümüş geçmişti³. Bütün bunlar göz önünde tutulunca, ordunun büyük bir kısmını teşkil eden *gulâmlar*'ın eline maaşları dışında ne kadar büyük paralar geçtiği kolaylıkla tahmin edilebilir.

Gulâm'lıktan yetişme kumandanların, öldükleri zaman ne kadar muazzam servetler bıraktıklarını aşağıda göreceğiz, Şimdi burada ele almamız gereken mesele, mülkî teşkilât kadrolarına memur seçilirken asalet ve diyanet gibi vasıfların, orduya alınan *gulâmlar*'da da aranıp aranmadığını tayin ve tesbit etmektir. Filhakika, mülkî teşkilât kadrolarına alınacak olan memurlarda bu iki vasfın bulunmasında titizlikle ısrar eden Nizâmü'l-mülk, devletin başında bulunan Selçuklu hanedanından, orduya alınacak en basit *gulâm*'a kadar Türkler'de böyle vasıfların aranmasından hiç bahsetmez. Acaba devleti elinde tutan Türkler için asalet en tabii vasıf mı sayılıyor? Yoksa, hukukî statüsünü belirttiğimiz *gulâmlar*'da asâlet vasfının aranmasına lüzum görülüyor mu idi? Biz, hükümdarından en basit *gulâm*'a kadar bütün Türkler'in bizatihi asil sayıldıkları kanaatindeyiz. Zira, orduyu teşkil eden Türk *gulâmlar*'ın, hukukî statüleri dolayısıyla, kendilerinde herhangi bir şekilde aşağılık duygusuna rastlamamaktayız. Aksine, bütün Türk *gulâmlar*, kendilerini bütün diğer kavimlerden üstün sayıyorlardı: Bağdad *şahne*'liğine tayin edilen Sa'dü'd-devle Gûherâyîn'in Halife'ye bile nasıl kafa tuttuğunu, adalete dayanan şiddediyle halkı nasıl korkuttuğunu ayrıca belirtmiştik⁴. Aynı hali saraydan geçici veya sürekli vazifelerle gönderilen *gulâmlar*'ın tavrı ve hareketlerinde de müşahede etmekteyiz. Nitekim, Nizâmü'l-mülk, eserinde, hükümdar tarafından muhtelif vazifelerle saraydan gönderilen *gulâmlar*'ın zulümlerini önlemek için türlü tedbirler tavsiye etmektedir⁵. Bu hususta çok dikkate değer hâdiselere rastlamaktayız. Görünüşe göre, Tuğ-

1 Bk. Sıbt, s. 144.

2 Rıtl için bk. W. Hinz, *Messe und Gewichte*, Leiden, 1955, s. 27 vdd.

3 Bk. İbnü'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fârikî*, nşr. A. 'Avaz, Kahire, 1959, s. 190.

4 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Şahnelik"*.

5 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 93; nşr. Halhâlî, s. 52-53.

rul Bey zamanında şöyle bir vaka geçer: Nişâpûr'da yeni evli İran'lı bir âilenin evinde kalan bir Türk (*gulâm*), güzel geline göz koyar. Kocasını evden uzaklaştırabilmek için, ondan atını sulamağa götürmesini ister. Türk, karısını bırakıp gitmek istemiyen İran'lı kocayı döver. İran'lı nihâyet karısını Türk'ün atını sulamaya gönderir. Gelin yolda hükümdara rastlar. Hükümdar yeni bir gelinin at sulamaya gitmesini garip bulur ve atı niçin sulamaya götürdüğünü geline sorar. Kadın, zulmü sayesinde bu işi yaptığını söyleyince, hükümdar hayret eder ve sebebini sorar. Hâdiseyi gelinin ağzından öğrenen Selçuklu hükümdarı ordu mensuplarının halkın evinde kalmalarını yasak eder ve şehrin civarında herkesin ev yapmasını emreder¹.

Bağdad'da bir şarkıcı kadının, elinde bir ud olduğu halde, bir Türk'ün evinden çıktığını gören meşhur vâiz Ebû Sa'd Bakkâl, udu onun elinden alarak kırar. Türk'ün nezdine dönen şarkıcı kadın onu şikâyet eder. Bunun üzerine Türk, *gulâmlar*'ını vâizin evine gönderir. Vâiz korkusundan kaçar. Ayrıca görüldüğü üzere, bu yüzden Bağdad'da büyük karışıklıklar çıkar. *Şahne Sa'du'd-devle Gûherâyîn*, bu karışıklığı güçlkle bastırır².

Mülkî teşkilâtta umumiyetle irsiyet prensibi hâkim bulunduğu halde, askerî teşkilâtta bu prensibin pek yürümediği görülmektedir. Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılışına doğru *atabeyler*'in, babadan oğula geçen sülâleler kurmalarına kadar *gulâm* sistemi'nden yetişen Türk kumandanların oğullarının da kumandan olduklarına dâir hiç bir misâle sahip değiliz. Hattâ *gulâm* sistemi'ne göre yetişmiş kumandanların evlât sahibi buldukları bile şüphelidir. Nitekim, Sâv-Tekin'in gençliğinde kendi kendisini hadım etmiş bulunduğunu biliyoruz³. Acaba bütün *gulâmlar* daha genç yaşlarında iken hadım mı ediliyorlardı? Bu hususta şimdilik kati bir şey söyleyemeyeceğiz⁴. Zaten bütün islâm ve Selçuklu İmparatorluğu tarihini dikkate alarak bu meseleyi halletmeye çalışmak, konumuzun çerçevesini çok aşar.

1 Bk. Reşîdü'd-dîn, *Tarih-i Gazan Han*, nşr. K. Jahn, s. 399.

2 Bk. Sıbt, *Mirâtu'z-zaman*, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, No: 2135, XII, 6a-b. Genellikle Bağdad'ta sosyal hayat, özellikle Türkler'in hayatı, burada Selçuklu idaresi v.s. bakımlarından çok mühim olan bu kısım Ali Sevim tarafından metne alınmamıştır. Ayrıca bk. İbn Receb, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, nşr. H. Laoust-S. Dahan, Damas, 1951, s. 133.

3 Bk. C.E. Bosworth, *ghulâm*, Eİ² (Sadru'd-dîn Hüseyinî'ye istinaden: s. 30-1).

4 Mamafih Humâr-Tekin'in Sabâve adlı bir oğlu bulunduğunu bildiğimizden (bk. İbnü'l-Esir, nşr. Tornberg, X, s. 235; nşr. Bulak, s. 127) bunu umumi bir prensip olarak kabul etmemek gerekiyor.

Gulâmlar, devletin ve hükûmdarın dayandığı başlıca kuvvetlerdi. Bu itibarla hazerde ve seferde onların oynadıkları roller pek büyüktü. *Gulâmlar*'ın savaşlarda oynadıkları rolleri ayrıca göreceğiz. Şimdi burada *gulâmlar*'ın hazerde ne gibi işlerde kullanıldıkları hakkında biraz bilgi vereyim.

Gulâmlar'ın saray teşkilâtında ve eyâlet teşkilâtında ne gibi makamları işgal ettiklerini ayrıca uzun uzun bahis konusu etmiştik¹. *Gulâmlar*, saray teşkilâtı dışında geçici veya sürekli olarak ne gibi vazifelerde kullanılıyordu? Hükûmdarın en güvendiği ve itimat ettiği unsur olan *gulâmlar* pek çeşitli vazifelerde kullanılıyorlardı. Daha doğrusu, onların görmedikleri iş hemen hemen yoktu. Bu cihet ayrıca görüldüğü üzere², Nizâmü'l-mülk tarafından da belirtilmektedir. Onun bildirdiğine göre, saraydan çoğunun ellerinde *ferman* ve *tevkî* bulunmadığı halde, birçok *gulâmlar* gönderilmektedir. Bunlardan bazıları halka baskı yapıyorlar ve paralar alıyorlardı. *Gulâmlar* mâli portesi 200 dinar olan bir ihtilâf (*husûmet*) için 500 dinar ücret alıyorlar. Bu yüzden halk fakir düşmektedir. Nizâmü'l-mülk, mühim bir iş zuhur etmedikçe *gulâmlar*'ın dışarı gönderilmemelerini, gönderdikleri takdirde de ellerine yapacakları iş için mutlaka ferman verilmesini, ayrıca ihtilâfın mahiyetinin ve *gulâmlar*'ın halledecekleri ihtilâf için ne kadar para alacaklarının belirtilmesini istemektedir. Nizâmü'l-mülk'ün verdiği bu bilgiyi naklettiği hâdiselerle kendisi ve diğer kaynaklar teyid etmektedir. Meselâ dayısı Abdü-r-Rahmân'ın, sarayına ve servetine konmak için, putperestlikle itham ettiği Herat'lı zengin bir dânişmend'i huzuruna bir *gulâm* göndererek getirtmesi için, Sultan Alp Arslan, vezîri Nizâmü'l-mülk'e emir vermişti³. Aynı Selçuklu Sultanı, rakipleri tarafından küfürle itham edilen meşhur din adamı Abdullah Ensârî'yi huzuruna getirtmek için birkaç *gulâm* göndermişti⁴. Ayrıca görüldüğü üzere, Sultan Alp Arslan Merv'e sürgün ettiği eski vezîri Amîdü'l-mülk Kündürî'yi öldürtmek üzere bir *gulâm* göndermişti. Bu *gulâm*, kendisine verilen para ile emrin icrasını yapılan af talebi neticesine kadar, tehir etmişse de, gönderilen başka iki *gulâm*, Sulta'nın emrini yerine getirmişti⁵. Hazerde muayyen bir vazife ile gönderilen *gulâmlar*'a dâir başka

1 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*, s. 27-40.

2 Bk. Aynı yer.

3 *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 169-70; nşr. Halhâli, s. 95-6: Bilindiği gibi, Alp Arslan meselenin mahiyetini ortaya çıkardığı için *gulâm* göndermeğe lüzum kalmamıştı.

4 Bk. İbn Receb, ad. geç. eser, s. 70-1.

5 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Vezirlik"*.

misâller de zikretmek, şüphesiz ki, mümkündür. Bu hususta fikir edinmeğe yettiği için başka misâl vermeğe lüzum görülmemiştir.

Gulâmlar'ın, orduda en itimada şayan unsur olmaları itibariyle, sefer esnasında kullanılışlarına dâir de birkaç misâl verelim:

Alp Arslan Bizans İmparatoru ile savaşmak üzere yola çıkarken, maiyetindeki *hâcibler*'den birinin, Sanduk'un kumandası altında *gulâmlar*'dan mürekkep bir askerî birlik göndermişti. Bu *gulâm* birliği 10.000 kişilik bir Bizans kuvvetini yenmişti¹.

Malâzgirt Meydan Muharebesi'nde esir edilen Bizans İmparatoru, varılan anlaşma gereğince, memleketine iade edilirken, Sultan'ın emri ile iki *hâcib* kumandasında 100 *gulâm* ona Sivas'a kadar refakat etmişti².

Alp Arslan'ı yaralayarak, ölümüne sebep olan Berzum kalesi Kütvâl'i Yusuf Hârezmi'yi Sultan'ın huzuruna iki *gulâm* getirmişti³.

Yalnız hükümdar değil, bâzan vezîr de muayyen maksatla *gulâmlar* gönderebiliyordu. Ayrıca görüldüğü üzere, vezîr Nizâmü'l-mülk, kıskandığı Hârezm valisi-Amîd-i Horasan lâkabıyla meşhur-Muhammed b. Mansur'un nüfuzunu kırmak için, onu divân'a borçlu göstermiş, *hadem* ve *haşem* sahibi bir emîri, herhalde bu borcu tahsil için Hârezm'e göndermişti. Hârezm vâlisi gelen *gulâmlar*'ı Ceyhun nehrine attırarak, onların yerine 100 Türk *gulâm* satın almış, kemerlerine 100 er dinar koyarak, Sultan Alp Arslan'a hediye etmişti⁴.

Verdiğimiz bu misâller *gulâmlar*'ın hazerde ve seferde (daha ziyade savaş dışında) oynadıkları roller hakkında bir fikir vermiştir sanırız.

B. Gulâmlıktan Yetişen Ümerâ

Böylece *gulâmlar*'ın tedârik ediliş ve yetiştiriliş tarzları, stâtüleri, rolleri, mâliyetleri hakkında bilgi verdikten sonra, şimdi de *gulâm*'lıktan yetişmiş, sarayda veya orduda muayyen bir rütbeye ve dereceye ulaşmış askerî erkânı ele alalım.

1 Bk. Sıbt, s. 148.

2 Bk. Sıbt, s. 151.

3 Bk. İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 276; Sıbt, s. 165.

4 Bk. Sadrü'd-dîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 33; terc. s. 23.

Gulâm'lıktan yetişerek, askerî teşkilâta veya askerî teşkilâta beraber devlet teşkilât ve hayatında rol oynayan ordu mensuplarının *gulâm*'lıktan itibaren geçen hayatları hakkında hemen hemen hiçbir bilgimiz yoktur. Bununla beraber, bunlardan bazıları askerî teşkilâta rol oynayan büyük sevk ve idare adamı oldukları zaman da, ilk ulaştıkları rütbelerdeki ünvanlarını muhafaza etmişler, bu ünvanları kayatlarının sonlarına kadar âdeta esas adları olarak, daha doğrusu adları ile birlikte, taşımışlardır. Meselâ Tuğrul Bey'in *gulâmlar*'ından olup, daha bu hükümdar zamanında olduğu kadar Alp Arslan ve Melikşah zamanlarında da büyük roller oynadığını gördüğümüz Sâv-Tekin, kaynaklarda Tuğrul Bey zamanında "*hâdimü'l-hâşş*"¹ ve "*serheng*"², Melikşah zamanında ise bâzan "*serheng*", bâzan da *hâcib* ünvanıyla geçer (*Serheng Sâv-Tekin el-hâcib*)³. Buna mukabil, aynı Sâv-Tekin bir kaynağımızda Alp Arslan zamanından itibaren *emîr* ünvanıyla zikredilir⁴. Verilen bu bilgiden Sâv-Tekin'in derece derece ne rütbeleri aldığını tesbit etmek mümkün oluyor: *Has Hâdim* olarak saraya intisab eden Sâv-Tekin, daha Tuğrul Bey zamanında *serheng*'liğe, Alp Arslan zamanında *hâcib*'liğe, daha sonra *emîr*'liğe yükselmişse de, Melikşah zamanında *serheng* ve bâzan da *hâcib* olarak zikredilmekte devam etmiştir. Böylece, bir emîrin menşeiini tespit etmeye çalışırken, aynı zamanda *gulâm*'lıktan itibaren hangi rütbelere geçerek, emîrlik mevkiine yükseldiğini tesbit etmiş olduk.

Tuğrul Bey zamanında Besâsiri'ye karşı, daha sonra Süleyman'ın veliaht gösterilmesi karşısında da Tuğrul Bey aleyhine ve Alp Arslan lehine rol oynadığını gördüğümüz Erdem, bu hükümdar zamanında ilk defa "*hâdim*"⁵, Alp Arslan zamanında ise "*hâcib*"⁶, ünvanıyla geçer, Tabiatıyla, emîrlik rütbesini kazandığı zaman da *hâcib* ünvanıyla zikredilmekte devam eder. Humâr-Taş⁷, Bay-Tekin, Yâruh-Tekin⁸ ve Por-

1 Bk. Sıbt, s. 96. Tuğrul Bey zamanında rol oynayan *gulâmlar*'dan olan Ferruh da kaynakta "*hâss hâdim*" ünvanıyla geçer. Adına Alp Arslan ve Melikşah zamanlarında da rastladığımız için daha sonra aldığı ünvanları tesbit edemiyoruz (bk. Sıbt, s. 78).

2 Bk. Bundârî, nşr. Houtsma, s. 18; terc. s. 17.

3 Bk. Sıbt, s. 228.

4 Bk. Sadrü'd-dîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 30, 31, 44, 56 (Alp Arslan Zamanı); 57, 58, 61, 63 (Melikşah zamanı).

5 Bk. Sıbt, s. 67, 97.

6 Sıbt, s. 111.

7 Bk. Sıbt, s. 28. Ayrıca bk. Bundârî, nşr. Th. Houtsma s. 76 (sadece Humar-Taş adıyla).

8 Bk. Sıbt, s. 28, 64.

suk¹ gibi diğer bazı kumandanlar ise, sadece *hâcib* ünvanını taşırlar. Yalnız Gümüş-Tekin, sarayda sahip olduğu *Cândâr*'lık ünvanıyla zikredilir². Meselâ Halife'nin Melikşah'a *hil'at* olarak verdiği *tâc*, gerdanlık (*tavk*), iki bilezik ve iki kılıç ağır geldiği için *cândâr* Gümüş-Tekin sağından, Gûherâyîn solundan Sultan'ın eteğini tutup kaldırdılar³. Daha sonra Gümüş-Tekin'i Berkiyaruk'un *atabey*'i olarak görüyoruz. Kaynaklar Atabey Gümüş-Tekin'in, Berkiyaruk tahta geçtikten sonra büyük nüfuz sahibi olduğunu kaydederler⁴. Buna mukabil, yine kaynaklarda, Humâr-Tekin, Tuğrulî⁵; Gümüş-Tekin de Amîdî⁶, nisbetiyle geçerler. Bundan anlaşılıyor ki, bazı gulâmlar kumandanlık rütbe ve derecesini ihraz ettikten sonra da, ilk defa kimin *gulâm*'ı olmuşlarsa, ona mensubiyetlerini gösteren adları muhafaza etmişlerdir.

Görünüşe göre, yarı yetişmiş veya tam yetişmiş olarak başka devletten intikal eden *gulâmlar* doğrudan doğruya Selçuklu hükûmdarları nezdine *acemi gulâm* olarak gelip, yetişenler gibi, herhangi bir ünvan taşımıyorlardı. Meselâ 4 hükûmdar zamanında büyük roller oynadığını gördüğümüz Sa'dü'd-devle Gûherâyîn, yukarıda saydığımız Selçuklu sarayından yetişme gulâmlar gibi ismiyle beraber zikredilen herhangi bir lâkab veya unvana mâlik değildi. Bağdad Şahneliği'ne tayin edilinceye kadar onun ilk rütbesini gösteren bir ünvana sahip olduğunu bilmiyoruz. Görünüşe göre, yeni bir hükûmdarın emrine giren yetişmiş veya yarı yetişmiş bir *gulâm*, bâzan eski efendisine nisbetini muhafaza ediyordu. Meselâ yukarıda gördüğümüz Aytekin Süleymanî, gibi. Aytekin, Alp Arslan'ın hizmetine girdiği halde Süleyman'ın *gulâm*'ı olduğunu gösteren bir ismi taşımakta devam etti.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgi, *gulâm*'lıktan yetişme kumandanların bazı özellikleri, bu arada hangi makamlardan geçerek emîrliğe kadar

1 Bk. Sıbt, s. 97.

2 Bk. Sıbt, s. 76 (sadece Gümüş-Tekin)); ayrıca bk. Sadrü'd-din Hüseyinî, s. 75 (Gümüş-Tekin el-Cândâr).

3 Bk. Sıbt, s. 245; Ayrıca bk. Sadrü'd-din Hüseyinî, s. 75.

4 Bk. Bundârî, s. 83, 84.

5 Bk. Sıbt, s. 64, 75, 81, 82, 84, 85, 86, 89; ayrıca bk. Bundârî, s. 18, 21. Gerek Sıbt'ın bazı sayfalarında, gerekse Bundârî'de Tuğrâî ünvanıyla geçerse de, Tuğrulî olarak kabul ettik.

6 Bk. Bundârî, s. 18. Bunun hangi 'amîd'in gulâmı olduğunu tespit edemediğimiz gibi, yukarıda adı geçen Cândâr Gümüş-Tekin ile aynı şahıs olup olmadığını da bilmiyoruz.

yükseldikleri hakkında fikir vermiştir sanırız. Şimdi de *gulâm*'lıktan yetişme kumandanların hazerde ve seferde devlet hayatında ve orduda oynadıkları rolleri bahis konusu edelim.

Gulâm kumandanların, hazerde ve seferde oynadıkları roller, şüphesiz, yetişmemiş veya yarı yetişmiş *gulâmlar*'ın oynadıklarını gördüğümüz rollerle mukayese kabul etmeyecek kadar büyüktür. *Gulâm* kumandanların Tuğrul Bey zamanında oynadıkları roller hakkında, Alp Arslan zamanı hâdiselerinin anlaşılmasını kolaylaştıracak nisbette, gerektiği yerde gerektiği kadar, bilgi verdiğimiz için burada daha fazla bilgi vermiyeceğiz.

Gulâm'lıktan yetişme *hâcibler*'in esas vazifeleri olan saray hizmetleri ve savaşlar dışında kullandıkları yerler pek çeşitlidir. Bu hususta birkaç misâl verelim:

Tuğrul Bey zamanında da adı geçmiş olan *hâcib* Porsuk¹, Sultan tarafından vasal hükümdarlardan Hezâresb nezdine Hûzistan'a gönderilmişti. Kendisine havale edilen iş, Hezâresb'in vasal hükümdar olarak taahhüt ettiği yıllık meblâğı (*zımân*) ondan tahsil etmek; Hezâresb'in hapiste tuttuğu Sadaka b. Mansur'u kurtarmak, bir de, Alp Arslan tarafından elinden alınıp Büveyhoğulları'ndan emir Ebû Ali b. Ebî Kâlicâr'a tevcih edilen Basra'dan çıkmasını temin etmek idi². Bu talepler yerine getirilmediği takdirde Sultan'ın Hezâresb'e karşı bizzat sefere çıkacağı müeyyide olarak bildiriliyordu. Buna rağmen, Hezâresb sadece Sadaka'nın serbest bırakılmasını kabul etmiş, ne yıllık haracı vermiş, ne de Basra'yı hükümdarın tevcih ettiği Ebû Ali'ye teslim etmiştir. Bilindiği gibi, bu son iki mesele sürüp gitmiştir.

Verilen bu malûmattan, Porsuk'a verilen vazifelerin, normal elçilik sınırlarını aşan bir iş olduğu görülmektedir. Zira, kendisine meselâ yıllık vergiyi alıp getirme işi tevcih edilmiştir. Bununla beraber, ona, bu meseleleri kuvvet kullanmak suretiyle halletmek selâhiyeti de verilmemiştir. Buna göre bir hüküm vermek icap ederse, Porsuk'un Sultan Alp Arslan tarafından fevkelâde selâhiyetli bir komiser olarak gönderildiği söylenebilir.

1 Porsuk, kaynakta bu hâdise münasebetiyle önce "hâdim", daha sonra da "hâcib" ünvanı ile geçmektedir. Bk. Sıbt, s. 119.

2 Bk. Sıbt, aynı yer. Kaynakta önce Porsuk'a havale edilen vazifenin, sadece vasal hükümdar olarak taahhüd ettiği meblâğı almak ve Sadaka b. Mansur'un hapisten kurtulmasını temin etmek olduğu bildirildiği halde, sonradan bir Hûzistan meselesi ortaya çıkmış, Hezâresb bunu bir prestij meselesi saydığı için halli en güç bir mesele halini almıştır.

Tahta geçme formalitelerinin tamamlanmasını temin etmek maksadıyla Bağdad'a gönderilen mutad elçilik heyetinde Aytekin adlı bir *hâcib*'in de bulunduğunu ayrıca görmüştük¹. Bu maksatla yapılan toplantıda *hâcib* ayağa kalkarak, Sultan tarafından Halife'ye ve vezîrine hitaben yazılmış iki mektubu, vezîre takdim etmişti¹⁰⁷.

Önce "*hâdim*", sonra da "*hâcib*" ünvanıyla geçtiğini yukarda bahis konusu ettiğimiz Erdem, Selçuklu tarihinde, belki de ilk defa, taht meselelerine karışan bir kumandandı: Tuğrul Bey Bağdad'a son gelişinde hasta bulunuyordu. Hastalığı haberi orduyu karıştırdı. Bu Selçuklu hükümdarı, hasta olmasına rağmen, indiği "*dârü'l-memleke*"de bir taht'a oturtuldu. Ordu ileri gelenleri huzuruna alındı. Sultan, onlara öldüğü takdirde yerine Süleyman'ı geçirmelerini, vezîr Amîdü'l-mülk'ün fikrinden ayrılmamalarını vasiyet etti ve onu övdü. *Hâcib Erdem* müstesna, bütün ordu ileri gelenleri Sultan'ın vasiyetini kabul ettiler. *Hâcib Erdem*, Sultan'a itiraz ederek, şunları söyledi: "Senden sonra hiç kimseye hizmet (*itâ'at*) etmem. Kardeşin Dâvud'un oğlu Alp Arslan'a giderim" dedi, ve derhal Tuğrul Bey'i terkederek, Horasan'a doğru yola çıktı³. Onu Horasan'dan gelen Alp Arslan ordusunun öncü kuvvetleri kumandanı olarak görüyoruz⁴. Böylece *gulâm*'lıktan yetişmiş bir kumandanın, devletin kaderini ilgilendiren pek mühim bir meselede, hizmet ettiği hükümdarın kararına karşı fikir ve kanaatlarını ifade etmekle kalmayıp, onu terkederek, hükümdarlığa daha lâyık bulduğu Alp Arslan'ın hizmetine girdiğini ve onu Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçirmek için bütün gücüyle çalıştığını görmekteyiz. Erdem'in Alp Arslan'ı tercih etmesindeki sebepler kaynaklarda zikredilmemektedir. Bunda Alp Arslan'ı tahta daha lâyık bulmasının başlıca âmil olduğu ileri sürülebilir. Bu takdirde Erdem, karşımıza devlet menfaatlarını herşeyin üstünde tutan bir Türk kumandanı olarak çıkmaktadır.

Alp Arslan zamanında *hâcibler*'in öncü kuvvetleri kumandanları olarak oynadıkları rolleri yukarıda kısmen bahis konusu etmiştik. Burada

1 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*, s. 30.

2 Bk. Sıbt, s. 113.

3 Bk. Sıbt, s. 97. Görünüşe göre, Erdem, Kazvin'den öte gitmemiş ve burada kendisine katıldığı anlaşılan Emir Erbaşgan ile birlikte Alp Arslan adına hutbe okutmuşlar, yani onu hükümdar olarak ilân etmişlerdir (bk. Bundârî, s. 28).

4 Bk. Sıbt, s. 111.

da *hâcibler*'in asli vazifelerine uygun olarak, seferde oynadıkları rollere dâir de bir misâl verelim.

Kirman Selçukluları hükümdarı Kavurd'a karşı gönderilen Selçuklu ordusunun öncü kuvvetleri arasında Altun-Taş ve Çavlı adlı iki *hâcib*'in adı verilmektedir¹. Açık olarak zikredilmemesine rağmen, bunların öncü kuvvetleri kumandanları oldukları anlaşılıyor.

Gulâm kumandanların rolleri her zaman müsbet olmamıştır. *Gulâm*'likten yetişmiş kumandanların, Selçuklu soyundan olan başka birini, onları zaferden zafere koşturan Alp Arslan gibi bir hükümdara tercih ettikleri olmuştur: Bu Selçuklu hükümdarının bir Kirman seferinde Kirman Selçuklu Devlet'inin Payitahtı ve bu ülkenin en büyük şehri olan Berdesir'i muhasara ettiği bir sırada, Kavurd bir taraftan Alp Arslan'a, kendisini affetmesi için mektuplar gönderirken, bir taraftan da onun kumandanları ile mektuplaşıyordu. Kavurd onlara vaadlerde bulunmuş, neticede Alp Arslan'a karşı aralarında bir ittifak meydana gelmişti. Bunu Kavurd'un adamlarından birinin ihbarı ile öğrenen Sultan Alp Arslan, meseleyi tahkik ettirdi. İhbarın doğruluğu meydana çıktı. Kavurd'la iş birliği yapanlar öldürüldü. Daha sonra işin öldürülenlerle bitmediğini, ordu çoğunluğunun Kavurd'a mütemayıl olduğunu öğrenen Alp Arslan, bu defa Kirman'ı terkederek, Şiraz'a, oradan da payitahtı İsfahan'a döndü (Ekim 1069)².

Hükümdara toplu şekilde karşı koymanın mâna ve mâhiyeti üzerinde ayrıca durduğumuz için burada tekrar etmiyeceğiz. Biz ordunun rolünü belirtmek için bu hâdiseyi bahis konusu ettik. Anlaşıldığına göre, Kavurd'la ittifak eden ordu mensupları arasında tanınmış kumandanlar bulunmaktaydı. Zira komplocular arasında tanınmış kumandanlar bulunmuş olsaydı, kaynaklar mutlaka, birkaçının olsun, adlarını verirlerdi.

Ordunun memnuniyetsizliği ve Kavurd taraftarlığı, görüldüğü üzere, Melikşah'ın tahta çıkışı sırasında daha açık olarak belirmiş ve devleti uğraştıran baş mesele halini almıştır³.

Komplocular arasında, ister tanınmış kumandanlar bulunsun, ister bulunmasın, başta bulunan hükümdarın toplu ve teşkilâtlı bir mukavemet hareketi ile karşı karşıya kaldığı dikkati çekmektedir.

1 Bk. Sıbt, s. 124.

2 Bk. Sıbt, s. 139.

3 Bu hususta bilgi almak için bk. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 69 vdd.

Böylece *gulâm*'lıktan yetişmiş *ü merâ*'nın, hazerde ve seferde müsabet veya menfi, münferit veya toplu olarak oynadıkları roller hakkında bilgi verdikten sonra, şimdi de ehemmiyetleri ve umumî hiyerarşideki yerleri hakkında fikir vermeye çalışalım.

Önce bir *gulâm*'m (Türk'ün) idealinin emîrlik olduğunu hatırlatalım¹. Nitekim, bir mülkî teşkilât mensubunun (İran'lımın) idealinin de 'amîdlik (sivil vâililik) olduğunu görmüştük.

Görünüşe göre, kumandası altında 500 atlı bulunan bir emîr, her devirde haşmetli bir kumandan sayılıyordu². Kaldı ki, Alp Arslan zamanında yukarıda adı geçen Gûherâyîn'in kumandası altında ordular (*cüyûş*) bulunduğunu biliyoruz³. Bu kumandan, Melikşah zamanında nüfuzu ile beraber serveti de artmış, hiçbir *hâdim*'in nâil olamayacağı kadar nüfuz, mevki ve kudret elde etmişti⁴.

Öyle görünüyor ki, Selçuklu devrinde *gulâm*'lıktan yetişmiş büyük kumandanlar, umumî protokolda hiç olmazsa üçüncü kategoriden olan vasal hükümdarlardan önce geliyorlardı: Hasta olduğu halde, son defa şiddetli bir kış esnasında Bağdad'a gelen Tuğrul Bey ile beraber kimlerin geldiği sayılırken, hâcib Porsuk'un adı vezîr Amîdü'l-mülk Kündürî'den sonra, fakat Ali b. Ebî Kâlicâr, Hezâresb ve Bedr b. Mühelhil gibi üçüncü kategoriden (hükümdarları yabancı soydan) vasal hükümdarlardan önce geçmektedir⁵. Görülüyor ki, Porsuk umumî devlet protokolunda, hükümdar ve vezîrden sonra, üçüncü yeri işgal etmektedir.

Görünüşe göre, resmî bir vazifesi bulunmadığı halde Melikşah zamanında Bağdad'a gelen meşhur Sâv-Tekin (kaynakta Serheng Sâv-Tekin)i Halife'nin vezîri karşıladı. Ayrıca Halife onu kabul etti. Sâv-Tekin Halife'nin *hîlat*'ına ve ihsanına nâil oldu (Nisan 1084/Zülhicce 476)⁶.

Halife'nin bâzan Sultan'la beraber ordu kumandanlarını da kabul ettiği oluyordu. Melikşah zamanında vuku bulan pek dikkate şayan bir

1 Bk. Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 178; nşr. Halhâkî, s. 100.

2 Bk. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 69; nşr. Halhâkî, s. 40: Mutasım devrinde ait bir hikâyede nüfuzlu bir Türk emirinden bahsedilirken "500 ath" (*hayl*) sahibi olduğu söyleniyor.

3 Bk. İbnü'l-Cevzî, IX, s. 115.

4 Bk. *ayn. eser*, s. 116. Ayrıca bk. yukarı.

5 Bk. Sıbt, s. 97.

6 Bk. Bundârî, nşr. Houtsma, s. 77-78; terc. s. 79.

kabul resmine şahit oluyoruz: Halife Muktedî ve Sultan Melikşah tahtlarına otururlarken, vezîr Nizâmü'l-mülk Halife'nin önünde, ellerini kavuşturmuş olarak, ayakta duruyor¹, kumandanları teker teker halifelik tahtının eşiğine getiriyor, Farsça olarak, "Bu, Emîrül-Müminîn'dir". Sonra Halife'ye de, tabii Arapça olarak, "Bu, filan oğlu filan *hâdim* kuldur; vilâyeti şudur; askeri şu kadardır" diyordu². Şüphesiz takdim edilen kumandan yer öpüp, huzurda kendisine ayrılan mahalle çekiliyordu. Böylece Halife'ye 40 kumandan takdim edilmişti³.

Esasında Sultan'ların Bağdad'ı ziyaretleri esnasında, bu şehre ancak *ümerâ*, *hüccâb* ve *havâss*'in girmek müsaadesine sâhip oldukları anlaşılıyor: Melikşah, Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş ile Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleyman Şah arasında baş gösteren ve sonucunun öldürülmesiyle neticelenen mücadeleyi, gördüğümüz şekilde hallederek, Bağdad'a döndüğü zaman, ordusundan yalnız yukarıda sayılanlara Bağdad'a girmek müsaadesi verilmişti⁴.

Tıpkı iki müstakil hükümdarın karşılaşması esnasında olduğu gibi, iki kumandanın karşılaşması esnasında da maiyetleri atlarından iniyorlar, kendileri de kucaklaşıyorlardı: Fetret devri esnasında Musul vâlisi Gürboğa'nın ölümü üzerine, onun tavsiyesi ile Musul valiliğine geçen Sungurca, Gürboğa'ya niyâbeten Hısn Keyfa valiliğini yapan Musâ Türkmânî'yi karşıladı. İki kumandan birbirine yaklaşıncı iki tarafın maiyeti atlarından indiler. Diğer taraftan, iki kumandan da, galiba atlarının üzerinde, birbirleriyle kucaklaştılar⁵.

Büyük kumandanlara maaş yerine umumiyetle iktâ'lar verildiği malumdur. Yukarıda Halife'ye takdim edilen 40 emîr'in 40 vilâyeti iktâ olarak ellerinde tuttuklarını görmüştük. Bazan bir emîr'e bir veya birkaç eyâletin birden iktâ edildiği oluyordu. Fetret devrinde Berkियaruk, emir Üner'e önce Fars vilâyetini, sonra da Irak vilâyetini iktâ etmişti. İktâ'larının yıllık geliri 1.000.000 dinarı aşılıyordu⁶. Sultan Mehmed Tapar

1 Bk. Sıbt, s. 244.

2 Bk. İbnü'l-Cevzî, IX, s. 35. Bundârî, nşr. Houtsma, s. 80; terc, s. 82. Sıbt, (s. 244-45) takdim töreninde sadece kumandanların adlarının ve asker sayısının bildirildiğinden bahsetmektedir.

3 Bk. Sıbt, ayn. yer. İbnü'l-Cevzî (bk. ayn. yer) ve Bundârî (bk. ayn. yer), takdim edilen kumandan sayısının 40 dan fazla olduğunu bildiriyorlar.

4 Bk. Sıbt, s. 242.

5 Bk. İbnü'l-Esir, nşr. Tornberg, X, s. 235-6; nşr. Bulak, s. 127-8.

6 Bk. İbnü'l-Cevzî, IX, s. 110.

zamanında Azerbeycan eyâleti emîr Ahmedil'e iktâ edilmişti. İktâ'nın yıllık gelir tutarı 400.000 dinar idi. Bu meblağa mukabil o imparatorluk ordusu için 5.000 atlıyı techiz ediyordu¹.

Görünüşe göre, Alp Arslan zamanında bu kadar büyük ülkeler, kumandanlara iktâ olarak verilmiyordu, yani onlara daha küçük arazi parçaları iktâ ediliyordu.

İktâ yerine, devlet hazinesinden maaş alan kumandanlara gelince, bu hususta görüldüğü şekilde, Nizâmü'l-mülk'ün, kendilerine bol maaş verildiğini, buna mukabil hükümdarın gözüne girebilmek için mümkün olduğu kadar fazla miktarda *gulâm* satın almaları gerektiğini beyan etmesinden başka elimizde sarih bir bilgi yoktur².

Mamafih bu hususta Alp Arslan zamanına âit olmak üzere dikkate şayan bir misâle sahibiz: 1067 yılında Şirvan Şah, tarafından sıkıştırılan Aristakis adlı bir Ermeni kumandanı, Sultan'ın eliyle müslüman olmak üzere 200 kişilik maiyetiyle onun nezdine gitmek istediğini söyler. Böylece Alp Arslan'ın huzuruna getirilen ve Selçuklu hizmetine giren bu Ermeni kumandanına maaş olarak yılda 20.000 dinar tayin edilir³. Selçuklu devleti hizmetine giren bir Ermeni kumandanına tahsis edilen yılda 20.000 dinar, Alp Arslan zamanında bir Türk emîr'ine verilen yıllık tahsisat için en alt kademe sayılabilir. Zira, bir Ermeni kumandanına bu kadar meblağ tayin edildikten sonra, bir Türk kumandanına çok daha fazla maaş tayin edileceği aşikârdır⁴.

İster devletten maaş alsın; isterse maaş yerine iktâ alsın, bütün kumandanların —mikdarları rütbe ve derecelerine göre değişen— emirlerinde şahıslarına bağlı ücretli Türk *gulâmlar* bulundurmaları mecburiyetinde olduklarını görmüştük. Bunun dışında yine her kumandanın maiyetinde miktarları yine rütbe ve derecelerine göre değişen İran'lı sivil memurlar bulundurdıkları da malumdur. Kumandanların seçtikleri sivil memurların aranan vasıfları taşımamaları halinde, hükümdarın nasıl müdahale ettiğini, hattâ en gözde kuman-

1 Bk. İbnü'l-Cevzî, IX, s. 185; ayrıca bk. İbnü'l-Adîm, *Buğye*, II, 167a.

2 Bk. *Yukarı*.

3 Bk. Bar Hebraeus, *The Chronography*, Ingl. terc. E.A.W. Budge, London, 1932, s. 218. Korkularından müslüman olan bu Ermeniler, sonradan memleketlerine kaçmışlar ve tekrar hıristiyan olmuşlardır.

4 Bu miktarın ne ifade ettiğini daha iyi anlayabilmek için, Sultan Sancar zamanında, Halife'ye, 50.000; vezir'ine de 10.000 dinarlık gelir sağlayan iktâlar verildiğini hatırlamak kâfidir (bk. İbnü'l-Cevzî, IX, s. 206).

danlarından Erdem'in *Râfizi* bir İran'lıyı hizmetine almasından dolayı Alp Arslan'ın onunla aylarca nasıl dargın kaldığını ayrıca belirtmiştik ¹.

Aldıkları maaşların veya *iktâ* gelirlerinin bâzan yaşadıkları lüks hayatın masraflarını karşılamadığı, bâzı kumandanların, bâzı zâmanlarda hususi şahıslardan borç almalarından anlaşılıyor: Şâfiî rüesâsından Abdurrahman İsfehâni, ümerâ'ya bazan 50.000 dinarı aşan borç para veriyordu ².

Ümerâ'nın, hususi şahıslardan borç almasının istisnâî bir hal olduğu anlaşılıyor. Zira bazı kumandanların, öldükleri zaman, muazzam servetler bıraktıklarını biliyoruz. Meselâ yukarıda servet ve deddebesinden bahsettiğimiz Gûherâyî'n'den başka, daha ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanından itibaren ordu teşkilâtında ve dışında büyük roller oynadığını gördüğümüz Serheng Sâv-Tekin öldüğü zaman (Kasım 1084/Cemaziülevvel 477), nakit olarak 2.000.000 dinar'dan başka, 9.000 katı Rûm ipeğinden olmak üzere, 15.000 elbise, 5.000 at, 1.000 deve, 30.000 koyun bırakmıştı. Buna "arazi, esliha, emtia" dahil değildi ³. Görünüşe göre, bu kadar büyük bir servete, hükümdarlar müstesna, hiç bir devlet adamı sahip olamamıştır.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgi, *gulâm*'lıktan yetişmiş ümerâ'nın, gerek askerî teşkilâta, gerekse umumiyetle devlet hayat ve teşkilâtında oynadıkları rollere dâir bir fikir vermiştir sanırız.

C. Türkmen Ümerâsı

Selçuklu imparatorluğu'nun Türkmenler'e karşı siyasetini ayrıca bahis mevzuu ettik. Burada Türkmen *ümerâ*'sının, daimi Selçuklu ordusunu teşkil edip etmediklerini, teşkil etmişlerse ne nisbette teşkil ettiklerini tesbite çalışacağız.

Tuğrul Bey, Anasıoğlu ile Boğa adlı iki Türkmen reisine Diyarbakır ve çevresini *iktâ* etti. Fakat Oğuz şeflerini ordu teşkilâtına alma ve kendilerine müstakil vazife verme başarılı olmadı: Bu iki Oğuz şefinin Diyarbakır'ı fethedecek yerde, bu şehir surları altında birbirlerini öldürmeleri üzerine ⁴ Tuğrul Bey, görünüşe göre, irsî kabile reislerine

1 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Eyâlet Teşkilâtı"*.

2 Bk. İbnü'l-Cevzi, IX. s. 59.

3 Bk. Sibt, s. 228-9.

4 Bk. İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s. 160.

devlet teşkilâtında müstakil vazife vermekten vazgeçti¹. Böylece Türkmen reisleri, ya prenslerin veya gulâm'lıktan yetişme kumandanların emrinde vazifelendiriliyorlardı.

Tuğrul Bey zamanında ortaya konan bu prensip, görünüşe göre, Melikşah zamanına kadar değişmemiştir. Filhakika Alp Arslan'ın Türkmen reislerinden Anadolu'nun fethinde yararlanmak istediği zaman, onları gulâm'lıktan yetişmiş kumandanların emrine verdiğini biliyoruz. Meselâ o, Afşin ve Ahmed Şah adlı Türkmen beylerini Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun fethine memur ettiği Gümüş-Tekin'in emrine vermişti. Bu iş birliği bir müddet başarı sağlamış ve birçok fetihler yapılmışsa da, sonunda, galiba ganîmet taksimi esnasında, Gümüş-Tekin'le Afşin'in arası açıldı. Gümüş-Tekin'i öldüren Afşin, Sultan'ın gazabından korkarak, batıya doğru kaçtı². Ayrıca görüldüğü üzere, tek başına Anadolu'da birçok fetihler yapan Afşin, daha sonra Sultan tarafından affedilerek tekrar hizmete alındı³. Afşin daha sonra Sultan Alp Arslan'a isyan eden eniştesi Kurtçu (Erbaskan)nun takibine memur edilmişti.

Görülüyor ki, Alp Arslan zamanında, emirlerinde kabileler bulunan Türkmen ümerâ'sına karşı belirli bir siyaset mevcut idi: Onlar, daha ziyade batı sınırlarında kullanılıyorlardı. Bu itibarla, irsî Türkmen beylerini artık, seferberlik ilân edildiği zaman, hükûmdarın kumandası altında sefere katılan maaşlı ve *iktâ* sahibi ümerâ gibi dâimî ordu kadrosunda te-lâkki etmeye pek imkân yoktur.

Bununla beraber, bâzan emrindeki kabilelerle batı uc'larında bilhassa Bizans'a karşı başarılı savaşlar vermiş olan bir Türkmen beyinin, Sultan'a katıldığı oluyordu: İsmine bakılınca *gulâm*'lıktan yetişmiş bir kumandan gibi görünen Tuğ-Tekin⁴, buna misâl olarak verilebilir. Rûm

1 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 161.

2 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Batı Siyaseti"* bahsi.

3 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 259-60.

4 İbnü'l-Esîr'in (bk. nşr. Tornberg, X, s. 25; nşr. Bulak, X, s. 14), ismi Tuğ-Dekin olan "Türkmen ümerâsından bir emîr" in aşireti ve cihâd için kendisine katılan kalabaklı bir halk (kitesi) ile Merend'de Sultan nezdine geldiğinden açıkca bahsetmesine mukabil, Sadrü'd-din Hüseyin'in verdiği bilgi onun Türkmen beyi olduğundan şüphe ettirecek mâhiyettir (bk. *Ahbâr*, s. 35; Türk, terc. s. 24). Gerçekten, bu son kaynak, Sultan, Rûm yolunda iken, etrafında Türkmenler'in toplanmış bulunduğu Tuğ-Tekin adlı bir emîr'in hizmetine iltica ettiğini, orduya bu memleketlerde doğru yolları göstermeyi üzerine aldığını bildirmektedir. Görülüyor ki, burada Tuğ-Tekin'in Türkmen kabile reislerinden olduğuna dâir açık bir

gazası için yola çıkmış olan ve Azerbeycan'daki Merend şehrini hareket üssü yapan Alp Arslan'a, bu Türkmen beyi de kendiliğinden katılmış, Bizans'ın ve Gürcistan'ın içinde bulunduğu şartları Sultan'a anlatmış, onu buralara bilhassa Gürcistan'a sefere teşvik etmiş, çok iyi tanıdığı bu ülkelere sefer yaptığı takdirde, doğru yolları göstermeyi üzerine almağa hazır olduğunu bildirmişti.

Görülüyor ki, Rûm gazası'na çıkmağa zaten karar vermiş olan Sultan, ayrıca görüleceği üzere, hareket üssü olarak seçtiği Merend'de -Tuğ-Tekin'in telkiniyle önce Gürcistan'a sefer yapmağa karar verince de -Nahcivân'da toplanmaları için, iktâ sahibi kumandanlara ve vasal hükümdarlara, emirlerindeki kuvvetlerle imparatorluk ordusuna katılmalarını emrettiği halde, görünüşe göre, emrindeki kabilelerle katılmalarını Türkmen beylerine bildirmemiştir. Buna rağmen, bunlardan biri olan Tuğ-Tekin, Sultan'a kendiliğinden hizmetini arz eylemiş ve Alp Arslan da kabul etmiştir. Halbuki, Tuğ-Tekin, emîr ünvanına sahipti, yani Selçuklu ordu teşkilâtına mensuptu.

Görülüyor ki, Alp Arslan daha saltanatının başlangıcında, Türkmen beylerine ordusunu teşkil eden insan unsuru olarak fazla ehemmiyet vermiyordu. Bu sebeple de seferberlik ilânı ederken onları çağırıyordu.

D. Vasal Devlet Kuvvetleri

Görünüşe göre, vasal hükümdarların, vasallık şartları gereğince, savaş esnasında vermeyi taahhüt ettikleri kuvvetler, Selçuklu ordusunu teşkil eden insan unsuru olmak bakımından çok daha fazla yekûn tutuyorlardı.

Alp Arslan yukarıda bahis konusu edilen ilk gaza teşebbüsünde önce Merend'i, sonra da Tuğ-Tekin'in telkiniyle Gürcistan'a sefer yapmağa karar verince, Nahcivân'ı hareket üssü yapmıştı. Bilhassa Nahcivân'da Sultan'ın emrinde "mülûk" ve "sayısız askerler" (*asâkir*) toplanmıştı. O, asker toplama işi bitince de Gürcistan'a doğru yola çıkmıştı¹. Bu ifadeden anlaşılıyor ki, Alp Arslan gaza'ya çıktığını vasal hükümdarlara ve *iktâ* sahibi kumandanlara bildirmiş, vasal hükümdar-

kayıt yoktur. *Türkmenler*'in, değil gulâmlıktan yetişme kumandanların, Arap ümerâ ve mülûk'unun bile hizmetlerine ücretli asker olarak girdikleri malûmdur. Mamafih İbnü'l-Esîr'in sarîh kayıtları karşısında, Tuğ-Tekin'i, ismine rağmen, gulâmlıktan yetişmiş bir emir saymağa casaret edemedik.

1 Bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, X, s. 25; nşr. Bulak, s. 14.

lar vasallık şartları gereğince taahhüt ettikleri kuvvetlerle; *iktâ* sahibi kumandanlar da *iktâ*'ları nisbetinde emirlerinde bulundurdukları kıtalarla imparatorluk ordusuna katılmışlardır. “*Mülûk*” kelimesinin önce geçmesinden, vasal hükümdarların verdikleri kuvvetler yekûnunun, *iktâ* sahibi, kumandanların kuvvetleri yekûnundan fazla olduğuna hükmedilebilir. *Gulâm*'lıktan yetişmiş ümerâ'nın, protokoda vasal hükümdarlardan üstün olduğunu gördüğümüzden¹, burada “*mülûk*” kelimesinin önce geçmesini başka türlü anlamaya pek imkân yoktur. Kaldı ki, biraz aşağıda görüleceği gibi, “*asâkir*” kelimesine *iktâ* sahibi ümerâ'nın kuvvetlerinden başka, bâzi şehir ve bölgelerin kuvvetleri de dâhildi.

E. Şehir ve Bölge Kuvvetleri, Gönüllüler

Seferberlik esnasında Selçuklu ordusu, yukarıdan beri anlattığımız şekilde, hassa ordusu'ndan, vasal devlet kuvvetleri'nden *iktâ* sahipleri olan Türk *ümerâ*'sının verdikleri kuvvetlerden ibaret değildi. Bu üç kaynaktan başka, savaş sahasına yakın bazı şehir ve bölgelerin de, miktarları büyüklüklerine ve küçüklüklerine göre değişen, askerî kıtalar verdikleri anlaşılıyor.

Sultan Alp Arslan, yukarıda izah edildiği şekilde, Nahcivân'ı hareket üssü yaparak, ordusunun toplanmasını beklediği sırada, kendisine Hoy ve Selmas², şehirleri ahâlisinin itaat vecibesini yerine getirmediikleri, memleketlerinde Selçuklu hâkimiyetine karşı müdafaaya giriştikleri söylendi. Bunun üzerine Sultan, onların nezdine ‘Amîd-i Horasan’ı gönderdi. Amîd onları itaata davet eyledi. Karşı koymaları halinde yine onları tabii Sultan adına tehdit etti. Bunun üzerine, bu iki şehir halkı, itaat ettiler ve Sultan'ın “*hizb*”i ve “*cund*”u oldular³. Burada “*hizb*” ve “*cund*” kelimelerinin aynı manada, yani bir nevi muvakkat asker manasında kullanıldıkları şüphesizdir. Kaynakta bu malûmattan sonra, yukarıda anlatıldığı şekilde “*mülûk*” ve *asâkir*'in toplandığından bahsediliyor. Kaynakta açıkça ifade edilmemesine rağmen, bu “*asâkir*” kelimesi içinde Hoy ve Selmas şehirlerinin sırf bu sefere mahsus olmak üzere, verdikleri şehir kuvvet-

1 Bk. yukarı.

2 Urmiye'den Kuzeye giden ana yol üzerinde ve Urmiye gölünün Kuzey-batı köşesinden aynı mesafede bulunan bu şehir hakkında bk. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 166.

3 Bk. İbnü'l-Esir, *ayn. yerler*.

leri de dâhildi. Zaten, bu hususu, kaynağın ifadesinden de çıkarmak mümkündür: Sultan, *vasal* hükümdarlarla *iktâ* sahibi *ümerâ'*ya sefere katılmaları için emir verirken, savaş bölgesinde bulunan bütün şehirlere de, mahallî şehir kuvvetleri ile birlikte katılmalarını fermanlarla bildirmiştir. Bu şehirlerden sadece Hoy ve Selmas davete icabet etmedikleri gibi, Sultan'ın itaatından çıkmışlardır. Selçuklu hükümdarının bu iki şehre gönderdiği Amîd-i Horasan, Hoy ve Selmas sâkinlerinin itaatını temin etmiş, onlar da Selçuklu ordusuna kuvvet göndermişlerdir.

Seferberlik esnasında orduya katılan şehir ve bölge askerleri, ayrıca görüleceği gibi, orduda geldikleri şehrin veya bölgenin adını taşıyorlardı: Bizans İmparatoru ile savaşmak için alalacele Suriye'den dönerken, Selçuklu ordusundaki Irak, v.s. askerlerinin dağıldığından ve Sultan'ın 4.000 kişilik *gulâm* kıtası ile kaldığından bahsedilmesi buna misâl olarak verilebilir.

Seferberlik esnasında ordunun savaşan insan unsuru, sadece bu üç kaynaktan beslenmemektedir. Bilhassa, ahâlisi müslüman olmayan ülkelere karşı yapılan savaşlara, savaş sahasına yakın şehir ve bölgelerden çok sayıda gönüllülerin katıldıkları malûmdur¹.

Gönüllülerin esas gayeleri, sevap kazanmaktan ziyade, şüphesiz, *ganîmet* elde etmektir: Malâzgirt Meydan Savaşı'ndan sonra Selçuklu askerleri aralarında *ganîmet* olarak "*ritillar*"ca² altın ve gümüş taksim etmişlerdi. Bundan başka Ahlat ve Malâzgirt ahâlisi de savaştan sonra o kadar çok ganîmet elde etmişlerdi ki, aradan bir asra yakın zaman geçtiği halde, bu iki şehir ahâlisi, bu yüzden hâlâ müreffeh bir halde bulunuyorlardı³. Bunların çoğunun savaşa katılan gönüllüler oldukları muhakkaktır. Mamafih, savaştan sonra bir şeyler elde edebilmek için, kaynaklarda "*evbâş*" ve "*ayyâr*" adları ile geçen çapulcu takımının, orduyu yakından takip ettiklerini unutmamak lâzımdır. Gönüllülerle bu çapulcu gurubu ordu sayısını artırmakla beraber, onların savaşın neticesi üzerinde öteki üç unsur (hassa ordusu, vasal devlet kuvvetleri ve *iktâ* askerleri) kadar tesir ettikleri, şüphesiz, söylenemez.

1 Bâzan, savaş sahasından rehber vazifesini görmek üzere, asker toplandığı oluyordu. Meselâ, Rûm gazası'na niyet eden Melikşah vezîri Nizâmü'l - mülk'e "Rûm vilâyeti"nden asker toplaması için 50.000 dinar vermişti (Fahr-i Müdebber, 90b).

2 Ritl için, bk. W. Hinz, *Messe u. Gewichte*, s. 27. dv.

3 Bk. İbnü'l-Ezrak, s. 190.

Ordunun gayri muharip insan unsurunu ayrıca bahis mevzuu edeceğimiz için, bu meseleden burada bahsetmiyeceğiz.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgi, ordunun insan unsuru, bu unsurun devlet ve ordu teşkilâtındaki yerini ve takribi miktarını göstermiştir sanırız.

II TEŞKİLÂT

Ordu teşkilâtı, ayrıca bahis mevzuu edilecek olan savaş tarzı ile şüphesiz, yakından ilgilidir. Zira teşkilâtın, savaş tarzına göre tanzim edileceği gayet tabiidir.

Eski bir tarihi olan Türkler'in, diğer milletlerden farklı bir savaş sistemleri vardı¹. Selçuklu devrinde, bütün orta ve yakın doğuda başlıca iki savaş sisteminin, "Türk" ve "Sâsânî" savaş tarzının hâkim olduğu anlaşılıyor. Türk sistemine "cevâh" (birlik-bölük-gurub) savaş tarzı adı verilmektedir. Sâsânî sistemi için belli bir ad verilmemekte ve "sağ cenah" (*meymene*), "merkez" (*kalb*), "sol cenah" (*meysere*) ve "art" (*sâka*) diye sayılmak suretiyle izah edilmektedir². Görüleceği üzere, Selçuklular kendi sistemleri ile beraber Sâsânî sistemini de gittikçe daha fazla tatbik etmeye başlamışlardır³.

Her bakımdan Selçuklular'ı örnek alan Eyyûbîler zamanı ordu teşkilâtından öğrendiğimize göre, her bölük, 70 kişi ile 100 ve 200 kişi arasında değişiyor ve Oğuz "tulb" (*birlik*)'u adını alıyordu⁴. Nitekim bu sistemi, ordu bir yerde çadır kurduğu zaman da müşahade etmekteyiz. Meselâ, Alp Arslan, ordusu Halep civarında konakladığı zaman, çadırlar onar onar gurublar halinde kurulmuştu⁵. Şu halde, her gurub bir Oğuz birliğini veya bölüğünü meydana getiriyordu. Görülüyor ki, Türk savaş sistemine göre,

1 Meselâ bk. E. Darko, *Le role des peuples Nomades Cavaliers dans la Transformation de l'Empire Roman*, Byzantion, XVIII (146-48), s. 85-97.

2 Bk. Fahr-i Müdebbir, *Adâbu'l-Mülûk*, ve *Ş-Şecâ'a*, Brit. Mus. (Rieu, C.P. M. 487-8). 97b. Öteki nüshası için bk. India office, Ethe, 2767.

3 Alp Arslan, daha Kutalmış ile yaptığı -tahta çıkmasını sağlayan- ilk savaşta, Sâsânî sistemini tatbik etmişti (bk. Sadrû'd-dîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 31).

4 Bk. H.A.R. Gibb, *The Armies of Saladin, Studies on the Civilization of Islam*, s. 76. Moğollar devrinde de 50 atlı bir birlik (*unit*) teşkil ediyordu (bk. S. Jagchid C. R. Bawden, *Some Notes on the Horse-Policy*, C.A.J. X, s. 250. Ayrıca bk. N. Elisséf, *Nur ad-dîn*, Damas, 1967, s. 723-4.

5 Bk. İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, arapça metin, s. 215; Türk. terc. s. 232.

çadırlar veya otaklar (*mangalar*) bir araya gelerek birlikleri; birlikler veya bölükler de bir araya gelerek orduları veya tümenleri meydana getiriyorlardı. Bildiğimize göre, Türk savaş tarzının tabii neticesi olarak, ordu veya tümen ile bölük veya birlik arasında başka kademeler yoktu. Bu hal şüphesiz, kumanda mevkiinde bulunan subay ve generallerin de fazla kademelere ve rütbelere ayrılmasını önliyordu. Kaynaklarda orduda daha fazla büyük ünverâ'dan bahsedilmesi, bunların dışında diğer rütbe sahiplerinden ve kademelerden pek fazla bahsedilmemesi, şüphesiz, sadece kaynaklardaki bilgi kifayetsizliği ile izah edilemez.

Selçuklu ordusu birçok ihtisas birliklerine ayrılıyordu. Bununla beraber, orduyu esas itibariyle muharip ve gayri muharip sınıflar olmak üzere başlıca iki guruba ayırmak icab eder. Önce birinci gurubu ele alalım:

A. Ordunun Muharip Kısmı

Ordunun muharip sınıfı atlı ve yaya olmak üzere, birbirinden farklı başlıca iki unsurdan meydana geliyordu. Yine savaş sisteminin tabii neticesi olarak, atlı unsur yayadan çok daha fazla idi: Sultan Tuğrul Bey'in öldüğü şayiası üzerine, Horasan'dan harekete geçen Alp Arslan'ın ordusu 20.000 atlı ve 10.000 yayadan ibaretti¹. Görüleceği üzere, savaşlarda ordunun atlı unsuru yaya unsurundan çok daha fazla rol oynuyordu.

Görünüşe göre, orduyu teşkil eden atlı kısım, *asker* (cemi: *asâkir*), yaya kısım ise *cund* (cemi: *ecnâd* ve *cunûd*) adını alıyorlardı². Alp Arslan'ın yukarıda zikredilen teşebbüsünde *asker*'ini ve *cund*'unu topladığından bahsedilmesinden hemen sonra atlı ve yaya kelimeleri geçmektedir³. Mamafih bazan "*cund*" kelimesinin, bütün orduyu gösterdiği anlaşılıyor: Meyyâfârikîn Mervanoğulları hükümdarı Nasr, buraya gelen Alp Arslan'ın *cund*'una, bu Selçuklu hükümdarı tarafından talep edilen 100.000 dinar ödemişti⁴. Kutalmış'ın ayak takımı (*evbâş*)ndan çekirge kadar çok "*cunûd*" topladığından bahsedilmektedir⁵.

1 Bk. Sıbt, s. 101-2.

2 Bk. H.A.R. Gibb, *ad. geç. eser*, s. 83-84; ayn. müellif, *The Damascus Chronicle of the Crusaders*, 33. vdd.

3 Bk. Sıbt, ayn. yer.

4 Bk. Sıbt, s. 144. Bu para, dâimi ordu kadrosunda bulunmadıkları için devletten veya iktâ sahiplerinden maaş almayan yayalar (*ecnâd*) için mi talep edilmişti? Bu hususta kesin bir şey söyleyemeyeceğiz.

5 Bk. Sadrü'd-dîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 30; terc. s. 21 (yanlış).

Kaynaklarda Alp Arslan ordusunun atlı kısmı için bâzan “*haşem*”, “*havâşî*” ve “*huyûl*” kelimeleri geçmektedir¹. “*Haşem*” ve “*havâşî*” kelimelerinin, hassa ordusunu; “*huyûl*” kelimesinin ise, *iktâ* askerleri ve *vasal* hükümdarların yardımcı kuvvetlerini gösterdiği anlaşılıyor.

Ordunun muharip kısmı, birçok ihtisas sınıflarını ihtiva ediyordu: Başta gelen ihtisas sınıfı, galiba, öncü birliği idi. Selçuklular daha başlangıçtan itibaren öncü harekâtına büyük ehemmiyet veriyorlardı. Görüleceği gibi, bu sahada ihtisas kazanan bir kumandan, çok defa sürekli şekilde öncü kuvvetleri kumandanlığı vazifesini görüyordu. Kumandan böyle olunca, emrindeki kuvvetlerin de bu maksatla hususi şekilde yetiştirildikleri kendiliğinden anlaşılır.

Görünüşe göre, ordu mensupları, kullandıkları silâhlara ve savaşta gördükleri vazifelere göre de, ihtisas sınıflarına ayrılıyorlardı. Okcular (*tîr-endâzân*), mızrakçılar (*harbe-dârân*), gürzcüler (*gürz-dârân*, *haratekinî-dârân* ve *debûs-dârân*), nacakçılar (*nâcah-dârân*), hattâ kılıççılar (*şimşîr-dârân*), mancınıkçılar (*mancınık-dârân*), arrâdeciler (*arrâde-dârân*), sapancılar (*meķâlî*)² v.s. kullandıkları silâhlara göre ihtisaslaşmaya misâl olarak verilebilir³. Söylemeye hacet yok ki, bu tasnif her sınıfın kullandığı başlıca silâha göre yapılmıştır. Yoksa, her askerî sınıf savaş esnasında gerektiği zaman yanında bulundurduğu başka silâhları da kullanabilirdi. Meselâ kalkan, hançer, bıçak gibi silâhlar hemen her sınıftan askerin daima yanında bulundurduğu savaş vasıtalarıydı.

Neftçiler (*neft-endâzân*)⁴, kemendciler (*kemend-endâzân*)⁵ neķķâblar⁶, lâğımçılar, meşaleciler⁷, bayrakdarlar, köscüler, borazanlar⁸ da daha ziyade savaşta yaptıkları vazifelere göre ihtisaslaşmaya misâl olarak verilebilir. Kuşatma esnasında kale surlarına tırmanan-

1 Bk. İbnü'l-Cevzi, VIII, s. 330 (Melikşah zamanı)

2 Bk. Sadrü'd-dîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 40.

3 Bu hususta bk. Fahr-i Müdebbir, *Adâbu'l-Mülûk ve 'Ş-Şecâ'â*, 95a-95b (24. bâb); 97b (25. bâb).

4 Bk. Sadrü'd-dîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 39, 40; ayrıca bk. Fahr-i Müdebbir, *Adâbu'l-Mülûk*, 95b.

5 Bk. Fahr-i Müdebbir, *ayn. yer.*

6 Bk. İbnü'l-Esir, nşr. Tornberg, X, s. 26; nşr. Bulak, X, s. 14.

7 Bk. Sadrü'd-dîn Hüseyinî, s. 32.

8 Bk. Fahr-i Müdebbir, 95a. Köşler için ayrıca bk. Sadrü'd-dîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 50.

lar¹ da bu ihtisaslaşmaya dâhil edilebilir. Bu ihtisas guruplarının, hangi savaşlarda, ne dereceye kadar rol oynadıklarını ayrıca göreceğiz.

B. Ordunun Gayri Muharip Kısmı

Gayri muhârip terimiyle, sefere iştirak edip te, savaşa katılmıyanları kastediyoruz. Bütün devlet teşkilâtı, sefere çıkan hükûmdarla beraber bulunduğuna göre², ordunun gayri muharip kısmının kimleri ihtiva edeceği kendiliğinden anlaşılır. Gerçekten, harem; hazine, silâh, at, koyun, sığır, deve, ot ve umumiyetle ağırlığın başında bulunan silâhlı insanlarla, ordu kâtipleri, dânişmendler, nedîmler, müneccimler, *muṭbâh-ı ḥâşş* mensupları, ordu pazarında bulunanlar, ordunun başlıca gayri muharip kısmını teşkil ediyordu³. Tahmin edilebileceği gibi, bu saydıklarımızdan bir kısmı (nedîmler, müneccimler, *muṭbâh-ı ḥâşş* mensupları) savaş esnasında hükûmdarın yanı başında bulunmalarına rağmen, gayri muharip kısma dâhildir. Buna mukabil, köprü inşa edenler, silâh imâl edenler ve diğer bazı yardımcı unsurlar da gayri muharip kısma ithal edilebilir. Mamafih, görüleceği gibi, bâzan savaş esnasında da köprü inşa edildiği için⁴, köprücüler aynı zamanda muharip sınıftan sayılabilirler.

C. Rütbe ve Dereceler

Ordu birliklerine ve sınıflarına dâir yukarıdan beri verdiğimiz bilginin, bu birlikleri ve sınıfları sevk ve idare eden kumandanların rütbe ve derecelerini tayin etmemizi kolaylaştıracağı meydandadır. Bu izahattan anlaşılıyor ki, Selçuklu ordusunda, bünyesi icabı, rütbe ve derece sayısı pek fazla değildi ve meselâ şimdi olduğu gibi, yüzbaşı, binbaşı, yarbay, albay, v.s. gibi, gittikçe yükselen rütbe ve derece adları pek yoktu. Gerçekten, galiba, tıpkı Sâmânîoğulları devrinde olduğu gibi, Selçuklu devrinde de, rütbe-ler aşağıdan yukarıya doğru şöyle sıralanıyordu: Otak başı, veya visâk

1 Bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, X, s. 26; nşr. Bulak, X, s. 15

2 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*, s. 51.

3 Bk. Fahr-i Müdebbir, *Adâbu'l-Mülûk*, 95b.

4 Meselâ bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, X, s. 26; nşr. Bulak, X, s. 15.

başı, hayl başı veya ser-hayl, hâcib¹ ve nihayet emîr². Otak ve başı gibi kelimelerin Türkçe oluşu, bu rütbelerin hangi menşeden olduğunu açıkça göstermektedir.

Bu saydığımız rütbelerdeki kumandanlar kaçar kişinin başıydılar? Otak başı'ların ve hayl başı'ların kaçar kişiye kumanda ettiklerine dâir kati bilgi yoktur. Fakat, otak başı terkiibinden anlaşıldığına göre, bu rütbede olan bir subay, bir çadır dolusu asker, yani 8-10 kişinin, aşağı yukarı bugünkü bir manganın başı idi ve orduda ilk rütbeyi teşkil ediyordu. Çağrı Bey zamanında hâcib'in kumandası altında ise, umumiyetle 50 gulâm bulunuyordu³. Öyle görünüyor ki, bu durum Alp Arslan zamanında değişmemiştir. Zira, anlaşma yapıldıktan sonra serbest bırakılarak, memleketine doğru gönderilen Bizans İmparatoru Romanus Diyogenes'in muhafazasına 2 hâcib'in kumandası altında 100 gulâm'ın memur edilmiş olduğunu gördük⁴. Şu halde hayl başı, 50 kişi ile 10 kişi arasındaki bir kuvvetin kumandanı idi. Bu miktar 20 kişi de, 25 kişi de olabilir.

Hayl başı'lar, subay olarak orduda gördükleri vazifeler dışında başka vazifelerde de kullanılıyorlardı. Meselâ bir hayl başı, Hârezm'den vezîr Nizâmü'l-mülk'ün nezdine, elinde Sultan Alp Arslan'ın bir mektubu bulunduğu halde, geldi. Sultan bu mektubunda Hârezm'de yaptığı fetihleri anlatıyordu⁵. Görülüyor ki, hayl başı burada karşımıza fetih-nâme götüren bir ulak vazifesi ile çıkmaktadır.

Emîr'lere gelince, bu hususta kati bir rakam vermek imkânından mahrumuz, Bununla beraber, emîr'lerin kumandası altındaki kuvvetlerin, daima birbirinden farklı olduğu, vezîr Nizâmü'l-mülk'ün, Melikşah zamanında, her emîr'i halife'ye takdim ettikçe, her defasında emrindeki asker sayısını da tekrar etmesinden anlaşılıyor⁶. En büyük iktâ'a sahip olduğunu gör-

1 Bk. F. Köprülü, İ.A. *Hâcib* mad: (Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâs-etnâme*'sine istinaden).

2 Emîr kelimesi yerine, kaynaklarda bazan "sâlâr" veya "sipehsâlâr" kelimeleri de geçer.

3 Bk. *Tarih-i Sîstân*, s. 379 (Çağrı Bey zamanı).

4 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*; "*Alp Arslan'ın Batı Siyâseti*".

5 Bk. Sıbt, s. 131.

6 Bk. yukarı: "*Gulâmlıktan Yetişmiş Ümerâ*", s. 29 vd.

düğümüz emîr Üner'in en az 10.000 kişilik bir kuvvetin kumandanı olduğu söylenebilir¹. Bu rakamı, 400.000 dinarlık yıllık geliri olan Azerbeycan'ın iktâ edilmesine mukabil, 5.000 atlıyı teçhiz eden emîr Ahmedîl'i ile mukayese ederek bulduk². Şu halde büyük ümerâ'nın emrinde en çok 5.000 ile 10.000 arasında değişen bir askerî kuvvet bulunuyor demektir.

Rütbe ve dereceleri itibariyle Halife'ye takdim edilmeye lâyık görülen ümerâ sayısının 40 kadar olduğunu yukarıda görmüştük. Diğer taraftan Melikşah zamanında büyük Selçuklu İmparatorluğu ordu mevcudunun 400.000 kişiyi bulduğu da malûmdur³. Buna göre, bir büyük emîrin kumandası altında en az 4.000 kişinin, en çok 10.000 kişinin bulunması gerekeceği kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Küçük emîrlerin, daha az sayıda birliklere kumanda ettikleri muhakkaktır. Nitekim 500 kişiye kumanda eden emîrlerin bulunduğunu yukarıda gördük.

Yukarıda saydığımız muharip sınıfların ve hattâ gayri muharip sınıfların her birinin başında bir emîrin bulunduğu anlaşılıyor. Zira, meşhur Muhammed b. Mansur Nesevî'nin, Horasan 'amid'liğine tayin edilmeden önce, meşaleciler (*eşhâbü'l-meşâ'il*) emîrliğinde bulunduğunu biliyoruz⁴.

Orduda Serheng (*çavuş*) rütbesine sâhip bir subay gurubu daha vardır⁵. Görülüyor ki, serheng'ler, sarayda ve orduda olan vazifeleri dışında, ordu kademelerinde emirlerinde muayyen miktarda asker bulunan subaylık vazifesine de sâhiptirler. Fakat serheng'lerin rütbe ve derece itibariyle saydığımız ordu kademelerinin neresinde bulunduğu hususunda kati bir neticeye varmak pek mümkün görünmüyor. Serheng'lerin, rütbe ve derece itibariyle otak başılardan ve hayl başılardan üstün oldukları muhakkaktır. Zira, büyük serheng (*serheng-i buzurg*) ünvanına sâhip subaylar büyük sipah-sâlârlar (*sipah-sâlârân-ı buzurg*) dan sonra geçmektedir.⁶ Fakat serheng'ler hâcib'lerden üstün müdür? Emirlerinde ne kadar asker vardır? Bu suallere şimdilik kati olarak cevap verecek durumda değiliz.

1 Bk. Yukarı, s. 30.

2 Bk. Yukarı, s. 31..

3 Bk. Nizâmü'l-Mülk, *Siyaset-nâme*, nşr. Darke, s. 209 nşr. Halhâli, s. 122. Görünüşe göre Alp Arslan zamanında ordu miktarı bunun yarısı kadardı (bk-İbnü'l Adîm, metin, s. 221; terc. s. 241.

4 Bk. Sadrü'd-dîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 32; terc. s. 22.

5 Bk. Fahr-i Müdebbir, *Adâbu'l-Mülûk*, 95b.

6 Bk. Fahr-i Müdebbir, *ayn. yer.*

Çavuşlar, ordudaki subaylık vazifeleri dışında umumiyetle inzibat işleri ile meşgul oluyorlardı: Görüldüğü üzere, kumandanlarından Erdem'in hizmetine aldığı bir bâtinî'yi bizzat sorguya çeken Alp Arslan, çavuşlar'a emir vererek, sille-tokat huzurundan attırmıştı¹.

Suriye Selçuklu Devleti hükümdarı Tutuş ile Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı Süleyman Şah arasındaki mücadeleye müdahale etmek üzere, Tekrit'ten Musul'a hareket eden Sultan Melikşah'ın huzuruna bir bedevî gelerek, gulâm'larından birinin mızrağını aldığını söyledi. Sultan meselenin tahkikini çavuşluk makamı (*şâvuşîyye*) na havale etti. Çavuşlar gulâm'ı ve mızrağı getirdiler. Sultan gulâm'ın elinin kesilmesini emretti². Bu misâlleri daha da çoğaltmak mümkündür.

III

TEÇHİZÂT

Teçhizat, ordu mensuplarının savaş yapmalarını sağlayan vasitalardır. Bu vasıtalar, teşkilâtla birlikte orduyu savaşa hazır hale getirir. Bu üç unsur (insan, teşkilât ve teçhizat) âhenkli bir şekilde bir araya getirilebildiği ölçüde ordunun savaşta başarı kazanma şansı artar.

Canlı-cansız bütün vasıtalar, askerın teçhizatını teşkil ederler. Şu halde ordunun her türlü silâh ve zırhlı-zırhsız giyim eşyasını ayrı; at, katır, deve, fil gibi canlı vasıtalarını da ayrı ele almak icap eder. Önce silâhları ele alalım.

A. Ordunun Silâhları

Ordu teşkilâtı ile savaş tarzı arasında olduğu gibi, orduda kullanılan silâhlarla tatbik edilen savaş sistemi arasında da, şüphesiz, sıkı bir bağ vardı; başka bir deyimle, silâhlar, savaş sistemine ve nevine göre imâl ediliyordu.

Ayrıca görüleceği üzere, sürat ve uzaktan savaş, Türk savaş sisteminin esasını teşkil ediyordu³. Bu taktik, daha ziyade meydan savaşları için tatbik ediliyordu. Şehir ve kale muhasarası için, savaşın karakteri icabı başka

1 Bk. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 204; nşr. Halhâlî, s. 117.

2 Bk. Sıbt, s. 239.

3 Türk savaş sistemi epey araştırma konusu olmuştur. Son defa bk. R.C. Smail, *Crusading Warfare*, Cambridge, 1967, s. 78 vdd. Müellif giriş kısmında bu sahada yapılmış araştırmaları tenkidî bir şekilde gözden geçirmekte ve kıymetlendirmektedir (bk. s. 1-16).

silâhların da imâl edilip kullanılması gerekeceği tabiidir. Şu halde, silâhları savaş tarzı ve nevine göre başlıca iki kısma ayırmak mümkündür.

1) Hafif silâhlar,

2) Ağır silâhlar.

Biz önce hafif silâhları ele alalım.

1- Hafif Silâhlar

Selçuklu ordusunda başlıca şu hafif silâhlar kullanılıyordu: Ok ve yay, kalkan, mızrak, kılıç, gürz¹, sapan², nacak³, bıçak⁴.

Görülüyor ki, bu silâhlar, umumiyetle her devirde, her kavim ve millet tarafından kullanılan silâhlardı. Orjinellik, Türk silâhlarının imâlinde ve kullanılmasındadır. Türk silâhlarının daha hafif, yani taşınmasının ve kullanılmasının daha kolay olması bir üstünlük teşkil ettiği gibi, kullanılmalarında Türkler'in gösterdikleri maharet de ayrı bir üstünlük sebebi teşkil ediyordu. Meselâ Türk yayları daha hafifti⁵. Türk kalkanları daha hafif ve daha küçüktü⁶, Türk mızrakları daha hafif ve daha kısa idi⁷.

Bütün bu silâhların muhtelif savaşlarda, yani meydan, pusu gece baskın gerilla ve nihayet muhasara savaşlarında oynadıkları rolleri ayrıca bahis konusu edeceğiz. Burada bâzı silâhlara dâir, askeri teşkilâtı ilgilendirdiği nisbette, bilgi vermekle yetineceğiz.

Türk okları, bir mil (takriben 1600 metre) mesafeye kadar ulaşıyordu⁸. Daha 1017 ve 1018 de Ermenistan'ı ilk Selçuklu istilâsı esnasında kartal (kuşu) gibi süratli atlarıyla beraber gerilmiş yayları, sivri çelik uçlu okları halkın dikkatini çekmişti⁹. Bununla beraber imparatorluğa tâbi dev-

1 R.C. Smail, *ad. geç. eser*, s. 77; ayrıca bk. Fahr-i Müdebber, *Adâbu'l-Mulûk*, 72a vdd; nşr. M. Şafî, s. 66 vdd.

2 Sadrü'd-din Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 40.

3 Fahr-i Müdebber, 97b.

4 Mathieu d' Edesse, tr. E. Dulaurier, s. 124.

5 Bk. R.C. Smail, *ad. geç. eser*, s. 77.

6 Bk. R.C. Smail, *ayn. yer*.

7 Bk. R.C. Smail, *ayn. yer*.

8 Sadrü'd-din Hüseyinî, s. 68; terc. s. 46.

9 Meselâ bk. Arisdagues, *Histoire d'Armenie*, trad. M.E. Prud'home, Paris, 1864, s. 72. Bu akın hakkında mufassal bilgi almak için bk. İ. Kafesoğlu, *Doğu Anadolu İnk Selçuklu Akını, Köprülü armağanı*, s. 259-274.

let ordularında Selçuklu oklarından daha kuvvetli okların bulunduğu anlaşılıyor: Görüldüğü üzere, bir ara Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na karşı isyan eden vasal hükümdarlarından Fazaveyh, Selçuklu vezîri Nizâmü'l-mülk'ün kumanda ettiği imparatorluk askerlerinin üzerine demiri delen ok yağdırdı. Buna karşılık Selçuklu askerleri –her halde sapanlarla– taşlar ve normal oklar attılar. Neticede Fazlaveyh yakalandı¹.

Bilindiği gibi, yay ne kadar ağır ve sert olur, bunun neticesi olarak ne kadar güç çekilirse, atılan ok o kadar uzun mesafeye ulaşır ve isabet ettiği zaman da o kadar tesirli olur. Yalnız kılıç ehlinden, yani mesleği askerlik olanlardan değil, ilim ehlinden olanlardan da sert okları çekmekle şöhret yapmış bulunanlar vardı. XII. asrın ikinci yarısında Endülüs'lü bir âlim 16 okka ağırlığındaki bir yayı çekmişti².

Esasen tarih boyunca her hükümdarın bir silâh çeşidini en iyi şekilde kullandığı ve savaş esnasında en iyi kullandığı silâhla çarpıştığı malumdur³. Görünüşe göre, çok mâhir nişancı olan Alp Arslan'ın da kullanmayı en çok sevdiği silâh ok ve yaydı. O, suçlu olarak huzuruna getirilen Berzum kalesi Kûtval'i Yusuf Hârezmi'yi, çadırında bile okla öldürmek istemiş, fakat hayatında ilk defa olarak oku hedefine bulmamıştı ve ayrıca görüldüğü üzere, attığı oku isabet ettirememesi hayatına mal olmuştu⁴.

Yağmur, yayın baş düşmanıydı. Kirişi ıslanan yayı kullanmak hemen hemen imkânsızdı⁵.

Ok ve yay daha ziyade meydan savaşı silâhı idi. Nitekim Malâzgirt Meydan Savaşı'nda Bizans ordusuna karşı en tesirli silâh ok idi: Bizans ordusundaki Ermeni'lerin Türk okcularına cesaretle mukavemet ettiklerinden bahsediliyor⁶.

1 Sadrü'd-dîn Hüseyî, s. 42; terc. s. 29.

2 Bk. Yakut, *İrşâd*, VII, s. 21.

3 Bk. Fahr-i Müdebber, *Adâbu'l-Mülûk*, 79b-80a'.

4 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*: "Alp Arslan'ın ölümü".

5 Bk. Bosworth, *Harb*, E². Bu hususta Göktürkler zamana ait olmak üzere bir çok misâle sahibiz. Meselâ bk. Liu Man-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden, 1958, I, s. 174-5; Yay ve okların ıslanması yüzünden Çin imparatoru ağır bir yenilgiye uğramıştı. Ayrıca bk s. 188: Yayları ve okları yağmurdan ıslanan Tükü ordu-su, savaş yapmadan çekilmişti.

6 Bk. Arisdagues, s. 144. Yay ve Ok'un Türkler'in günlük hayatlarında oynadığı rol de pek büyüktü. Bunu, Mahmud Kâşgâri'nin eserinden anlamak mümkündür. Bu arada okla iddiali yarışma misâl olarak verilebilir: Türkler ortaya bir at (bk. *Divân*, nşr. B. Ataley, II, s. 226) veya bir kız (bk. *Divân*, II, 221) koyarak iddiali müsabakalar yapıyorlardı. Ok'a ait başka hususlar için bk. *Divân* dizini: At'ın, Ok ve yayın önemi hakkında ayrıca bk. Ö. H a y - y â m, *Nevrûz-nâme*, s. 39 vdd., 41, 43.

Ok yalnız meydan muharebelerinde değil, muhasara muharebelerinde de kullanılıyordu: Sultan Alp Arslan, itaatını-huzuruna gelerek-arz etmekten kaçman arap Mirdâs oğulları hükümdarı Mahmud'un payitahtı Haleb'i kuşattığı zaman, oku biten Selçuklu ordusuna, hazineden bir günde 80.000 ok dağıtmıştı¹. Okçuların daha önce sarfettiği oklar da dikkate alındığı takdirde, muhasara muharebelerinde bile, sadece bir silâh nevinden ne kadar çok mermi sarfedildiği hakkında bir fikir edinmek mümkün oluyor.

Görünüşe göre, savaş sırasında bir okçunun yanında taşıdığı ok sayısı 30 ile 50 arasında değişiyordu².

Tıpkı ordu mensupları gibi, ok da savaş dışında başka maksatlar için kullanılıyordu. Bunun başında okun aman verme alâmeti olarak kullanılması gelmektedir:

Müeyyedü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk'ün Tekrit'te şerefine verdiği bir ziyafetten sonra, Musul'a doğru yola çıkan Sultan Melikşah yolda bir arap kavimiyle karşılaştı. Bu kavim Sultan'dan, Elcezire'de bulunan Selçuklu ordusu mensuplarından kendilerine bir zarar gelmemesi için bir aman (işareti) vermesini rica ettiler. Sultan bu kavme oklar verdi. Bu arap kavmi, kendilerine kimsenin taarruz etmemesi için Sultan'ın verdiği bu okları obalarına dağıttılar. Buna rağmen, bir bedevî Sultan'ın huzuruna gelerek, bir gulâm'ın mızrağını aldığını bildirdi. Ayrıca görüldüğü üzere, Sultan meselenin tahkikini çavuşluk makamına emretti. Çavuşlar elinde bedevinin mızrağı bulunduğu halde, gulâm'ı bulup getirdiler. Sultan gulâm'ın elinin kesilmesini emretti; ayrıca bedeviye de, kesik eli mızrağın ucuna takarak, tatmin olmaları için, bedevî obalarında dolaştırmasını emretti. Bedevî bu emri yerine getirdi³.

Ok muhabere vasıtası olarak ta kullanılıyordu: Tuğrul Bey'in Malâzgirt'i muhasarası esnasında, bir Selçuklu prensi, tatbiki kararlaştırılan Türk savaş plânlarını, bağırarak veya okun ucuna iliştirdiği mektupla muhasara edilenlere bildiriyordu⁴.

1 Bk. İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, arapça metin, s. 209, 214; Türk. terc. s. 224, 231.

2 Meselâ bk. A. Boudot-Lamotte, *Contributoin à l'Etude de l'Archerie musulmane*, s. 13.

3 Bk. Sıbt, s. 239.

4 Bk. Aristagues, s. 98. Bunun Kutalmış olması pek mümkündür.

Oklarda para ve diğer kıymetli eşya gibi hazine'de muhafaza ediliyor ve ihtiyaç duyulduğu zaman oradan alınarak askerlere dağıtılıyordu. Yukarıda görüldüğü üzere, Sultan Alp Arslan'ın Halep muhasarasında hazine'den 80.000 ok alınarak askerlere dağıtılmıştı¹. Mamafih ok ve yayın da, diğer silâhlar gibi, savaş meydanında imâl edildiği muhakkaktır.

Ok ve yaya dâir naklettiğimiz bu bilgi aynı zamanda bu silâh çeşidinin Türkler indinde ne kadar meşhur ve makbul olduğunu da göstermiştir sanırız.

Maalesef diğer silâh çeşitlerine dâir kaynaklarda bu şekilde bilgilere sahip değiliz.

Şüphesiz, kılıç, hançer ve bıçak nevinden kesici silâhlar için de aynı sözler söylenebilir: Türkler'de ok ve yay kadar kılıç da rağbetleydi. Tıpkı ok ve yayda olduğu gibi, Türkler'in diğer milletlerinkinden farklı şahsiyetlerinin damgalarını taşıyan-kılıçları vardı².

Kesici silâhların daha ziyade hangi savaşlarda veya savaşların hangi safhalarında kullanıldıkları hakkında ayrıca bilgi vereceğiz. Burada bu hususta bir misâl vermiş olmak için Alp Arslan zamanında Ani'ye hücum esnasında Türk askerlerinin birer tane ellerinde, birer tane de ağızlarında olmak üzere üç bacağı bulunduğunu söylemekle yetiniyoruz³.

Kesici silâhların, savaş dışında da kullanıldıkları malûmdur. Meselâ kılıç bir hükûmdarlık alâmeti sayılıyordu: Bağdad Abbâsî Halifesi, yukarıda bahis konusu edilen kabul resmi esnasında, Selçuklu hükûmdarı Melikşah'a hil'atler, taç, ve iki kolyeden başka iki de kılıç kuşatmıştı. Halifelik vezîri, Halife'nin bu iki kılıcı ona düşmanlarına karşı kuvvetli olmaları için kuşattığını söylemişti⁴.

Nizâmü'l-mülk'ün, resmî merâsimlerde, meselâ elçi kabullerinde kullanılması için hazinede dâima hazır tutulmasından bahsettiği 20 takım murassâ has silâhlar arasında kılıcın da bulunduğu muhakkaktır⁵. Nitekim,

1 Bk. İbnü'l-Adîm, *ad. geç. eser*, s. 214; terc. s. 231.

2 Türk kılıç tipi hakkında mufassal bilgi edinmek için bk. Bahaeddin Ögel, *Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü*, T.D.C.F. Dergisi, VI, s. 431 - 460. Ayrıca bk. Abdurrahman Zeki, *Es-Seyf fi'l-'Aleml-'İslâm*, Kahire.

3 Bk. Matthieu d'Edesse, s. 124. Türklerin hayatında Kılıç'ın oynadığı rol hakkında fikir edinmek için bk. Mahmud Kâşgârî, *Divân Dizini*: Kılıç. Ayrıca bk. Ö. Hayyâm, *ad. geç. eser*, s. 34 vdd., 36, 45, 48.

4 Bk. İbnü'l-Cevzî, IX. s. 36; Bundârî, nşr. Houtsma, s. 81; Türk. terc. s. 82.

5 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 119; nşr. Halhâlî, s. 67 (20. fasıl).

aynı Nizâmü'l-mülk, Sultan'ın muhafazasına memur olan ve müfredler adını alan 200 kişi için 200 takım hususi silâh imâl edilmesinden bahsederken, bu silâhlardan 20 adet kılıç kemeri (*hamayil*)nin ve kalkanın altundan ve 180 adet kılıç kemerinin ve kalkanın ise, gümüşten yapılmasını istemektedir. Buna mızrak da dâhildir¹. Görülüyor ki, gerek savaşlarda, gerekse merâsimlerde kılıç ve kalkan daima beraberdir. Zaten kılıç ve kalkan birbirinden hiç ayrılmayan iki unsurdur.

2- Ağır Silâhlar

Bundan önce bahis konusu ettiğimiz hafif silâhların, daha ziyade, meydan, pusu, gece baskını ve gerilla savaşlarında kullanıldığına işaret etmiştik. Savaşta ordu tarafından kullanılan ağır silâhların da, daha ziyade surla çevrilmiş şehir ve kalelere karşı savaşta kullanıldığını söylemeye hacet yoktur. Bu itibarla yaptıkları işler dikkate alınarak, bu silâhlara muhasara silâhları ismi de verilebilir.

Göreceğimiz gibi, Selçuklu hükümdarları başlangıçtan itibaren meydan savaşlarında ve diğer savaşlarda umumiyetle galip geldikleri halde, hiç olmazsa imparatorluğun ilk zamanlarında, meselâ Tuğrul Bey zamanında, muhasara savaşlarında başarı sağlayamamışlardır. Alp Arslan'ın da sağlam surlarla çevrili bâzı şehirleri alamadığını aşağıda göreceğiz.

Selçuklu ordusunda kullanılan ağır silâhların bir listesini bile vermek güçtür². Zira, kaynaklarda mancınık'ın dışında ağır silâh adı pek geçmemektedir. Halbuki orduda muhtelif neviden mancınıktan başka, ağır oklar fırlatan âletler (*çarhlar*)in³, neft atan makinaların, v. s. bulunduğu muhakkaktır. Biz burada daha fazla mancınıklar üzerinde duracağız.

Göreceğimiz gibi, kale muhasaralarında başlıca rolü mancınıklar oynuyordu. Mancınıkların muhtelif çeşitleri vardı. Önce "mancınık" ve "ar-

1 Bk. Siyâset-nâme, nşr. Darke, s. 118; nşr. Hâlîhâli, s. 67 (19. fasıl).

2 İslâm'da kullanılan ağır silâhlar, bu arada gerek bu silâhları batıya tanıtmakta ve gerekse kullanmakta Türklerin rollerine dair bir fikir edinmek için şimdilik bk. K. Huuri, *Zur Geschichte Mittelalterlichen Geschützwesens aus Orientalischen Quellen*, Helsinki, 1941, s. 94-192, 207-221.

3 Bu hususta meselâ bk. Ö. Hayyâm, *ad. geç. eser*, s. 40. *İ m a d u ' d - d i n I s f a h â n i*, Malâzgird savaşını yapmak üzere doğuya doğru ilerleyen Bizans ordusunun büyüklüğünü belirtirken, 5000 Çarkeçî'nin ve binlerce mancınıkçı'nın bulunduğundan bahseder (bk. *ad. geç. s eser*, 33a).

râde" olmak üzere iki nevi mevcut idi¹. Mancınık ağır taşlar fırlatan bir âletti. Buna mukabil, nisbeten hafif taşlar atan âlete de "arrâde" adı veriliyordu.

Bundan başka mancınıklar, arabalar üzerinde taşınıp taşınmadıklarına, yani tekerlekler üzerinde hareket edip etmediklerine; her istikamete veya yalnız bir istikamete atış edip etmediklerine ve nihayet büyüklüklerine göre de nevilere ayrılıyorlardı².

Ağır mancınık ile hafif mancınık ('arrâde) arasında ne fark olduğunu açık olarak bilmiyoruz³. Görünüşe göre, bu fark yapılış tarzıyla beraber⁴, mermi olarak kullanılan küre şeklindeki taşların büyüklüğünden veya küçüklüğünden ileri geliyordu⁵. Zaten Selçuklu devri kaynaklarında hemen hemen sadece mancınık'tan bahsedildiğine bakılırsa, hiç olmazsa Alp Arslan zamanında orduda küçük mancınık ('arrâde) pek kullanılmamakta idi⁶. Diğer taraftan mancınık sınıfına giren ağır silâhlar arasında da yine fırlattıkları taşın büyüklüğüne veya küçüklüğüne göre farklar vardı. Kaynaklar, Selçuklu devrinde gerek Türkler'in, gerekse savaş halinde buldukları Bizanslılar'ın kullandıkları en ağır mancınıkları zikretmektedirler: Tuğrul Bey uzun süren Malâzgirt muhasarasında başarı sağlayabilmek için, 400 kişinin manevra ettirdiği büyük bir mancınık inşa ettirmişti⁷. Bu man-

1 Bk. Fahr-i Müdebbir, *Adâbu'l-Mülûk*, 121b vdd.

2 Bk. Fahr-i Müdebbir, *ayn. yer.* *Mancenik-i revân* (yürüyen mancınık) ve *mancenik-i hufte* (uyuyan-sâbit mancınık); *Arrâde-yi gerdân* (dönen mancınık) ve *Mancenik-i Yek-rûy* (tek yönlü mancınık). Bunlardan başka hususi adları olan mancınıklar da vardı. Meselâ *Mancenik-i 'arûs* (gelin mancınık); *Mancenik-i Div* (dev mancınık), *Mancenik-i Gûri* (Gurlulara mahsus mancınık) gibi. Bunlardan *Mancenik-i 'Arûs* ile dört tarafa atış yapılabiliyordu. Dev mancınıkı, adından da anlaşılacağı gibi, en ağır mancınıklara verilen addi. Gurlu mancınıkının ne meziyeti olduğunu tespit etmek mümkün olmuyor.

3 Küçük mancınıklar ve atıkları taşların büyüklükleri hakkında fikir edinmek için meselâ bak. K. Huuri, *ad. geç. eser*, s. 162-3.

4 Bk. Rodinson, 'Arrâde, EI²: Yapılıştaki fark dolayısıyla, taş fırlatış sistemi de birbirinden farklı idi.

5 Arrâde'lerin insan başı büyüklüğünde taş fırlatmasına mukabil, mancınıklar, aşağıda görüleceği üzere, 25-75, en büyük mancınıklar ise bu zamanda 90 kilo büyüklüğünde taş fırlatabiliyordu. (bu hususta daha fazla bilgi almak için, bk. K. Huuri, *ad. geç. eser*, s. 160, 163).

6 Mamafih Melikşah'n Câber kalesi muhasarasında yalnız 'Arrâde kullandığı görülmektedir (1086/479) (bk. İbnü'l-Cevzî, IX, s. 28).

7 Bk. Arisdagues, *ad. geçen. eser*, s. 99; Matthieu d'Edesse, bu mancınığın İmparator Basil'in Hoy şehrini dövmek için vaktiyle inşa ettirdiği dev mancınık olduğunu, bunu Tuğrul Bey'in adam göndererek, Bitlis'ten getirttiğini kaydetmektedir (bk. *ad. geç.*

cımk 60 libre (takriben 55 kilo) taş fırlatıyordu¹.

Görünüşe göre, Alp Arslan bütün saltanatı boyunca yaptığı muhasara savaşlarında, bundan daha büyük, hattâ bu büyüklükte mancımık kullanmamıştır. Halbuki Malâzgirt Meydan Muharebesi'nde mağlûp ettiği Bizans ordusunda bundan çok daha büyük mancımıklar bulunuyordu. Bunlardan birini 100 araba taşıyor, iplerini 1.200 adam çekiyor ve bir kantar (takriben 90 kilo) ağırlığında taş atıyordu². Alp Arslan ordusunda bu çapta veya buna yakın çapta ağır silâhların bulunduğu kaynaklarda hiç bahsedilmemektedir. Bundan anlaşılıyor ki, Alp Arslan zamanında ağır silâhlar bakımından, Bizans ordusu, Selçuklu İmparatorluğu ordusundan daha üstündür.

Yukarıda işaret edildiği üzere, Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi, Alp Arslan zamanında da mancımıklar sefer esnasında imâl ediliyordu: Urfa halkı ile yaptığı anlaşma gereğince³, mancımıklarını yakan Alp Arslan'ın, birkaç ay sonra Haleb muhasarasında mancımıklar kullanması bunu açık olarak göstermektedir⁴. Esasında zamanla Türk tipi mancımık'ın imâl edilmeğe başlandığı anlaşılıyor⁵.

Mancımıkların atış menzili aşağı-yukarı bir okun atış menzili kadardı⁶ ve 300 metreden başlıyor ve her halde 1600 metreye kadar çıkıyordu⁷.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında muhasarada kullanılan mancımıkların sayısına dâir hemen hemen hiçbir bilgiye sahip değiliz.

eser, Fr. terc. s. 100 vdd; Türk. terc. s. 101). Biz, hâdiselere çağdaş bulunan Arisdagues'in verdiği bilgiyi tercih ettik. Kaldı ki, aradan geçen bunca zamandan sonra mancımıkın, bilhassa ağaç kısmının, sağlam kalacağı şüphelidir.

1 Bk. Arisdagues, *ayn. yer*.

2 Bk. İmâdu'd-dîn İsfahânî, *Bundârî*, nşr. Th. Houtsma, s. 42; Türk. terc. s. 40. Bundan naklen K. Huuri, *ad. geç. eser*, s. 91 ve bilhassa, s. 149. Ayrıca bk. Sıbt, s. 148. Bu son kaynak bu mancımıkın 10 kantar (takriben 900 kilogram) ağırlığında taş fırlattığından bahsetmektedir ki, mübâlağalı olduğu muhakkaktır. Cl. Cahen, her hangi bir mütalâada bulunmaksızın bu iki kaynağın verdiği bu farkh bilgiyi vermekte yetinmektedir (bk. *La Campagne de Mantzikert*, s. Beyzantion, IX (1934), s. 630).

3 Bk. Yukarı.

4 Bk. İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, arapça metin, s. 208, 215; Türk. terc., s. 224, 232.

5 Bk. N. Elisséf, *ad. geç. eser*, s. 749: Arap, Türk, Frenk modeli.

6 Bk. Matthieu d'Edesse, s. 123; Türk. terc. s. 123. Okun atış menziline dâir bk. yukarı, s. 46; ayrıca bak. P.K. Hitti, *Memoirs of an Arab-Syrian Gentleman*, s. 143: Bir ok atımından fazla.

7 Bk. K. Huuri, *ad. geç. eser*, s. 165.

Bununla beraber, ayrıca muhasara savaşlarından bahsedilirken görüleceği üzere, bâzan bir ağır mancınk, savaşın gidişini değiştirebiliyordu. Buna göre hükûm vermek icap ederse, muhasara muharebesinde kullanılan mancınkların sayımdan ziyade, mancınkın büyüklüğü rol oynuyordu¹.

Mancınkın muhasara silâhı olarak tesiri ve muhasara savaşında oynadığı rol hakkında ayrıca bilgi vereceğimiz için bu ciheti burada bahis konusu etmiyeceğiz. Burada mancınkın bombardıman müddeti hakkında da birkaç kelime ilâve edelim: Görünüşe göre, mancınkla gece ve gündüz atışı ediliyordu². Fakat bazan taktik icabı başka silâhların kullanılması ön plâna alınabiliyordu³.

Muhasara edilenler, mancınk'ın tesirini izâle etmek, veya hiç olmazsa azaltmak için bir çok tedbirler alıyorlardı. Görünüşe göre, en tesirli tedbir yine mancınkla şehir içinden mukabele etmektir: Tuğrul Bey Malâzgirt muhasara ettiği sırada, bir papazın inşa ettiği mancınklarla şehirden attığı taşlar Selçuklu ordusu mancınklarını tesirsiz hale getiriyorlardı. Selçuklu hükümdarı bunun üzerine, yukarıda bahis konusu edilen büyük mancınk'ı inşa ettirmişti. Bu ağır mancınk ile fırlatılan taşlar, Malâzgirt şehri surlarında gedik açmış, bu durum muhasara edilenler arasında ne kadar teessür ve ümitsizlik yaratmışsa, Selçuklu ordusunda da o kadar sevinç uyardırılmıştı. Ayrıca görüldüğü üzere, kuşatılanlar arasından çıkan bir fedâinin, neft şişeleri fırlatmak suretiyle, büyük mancınkı yakması, Malâzgirt'in Tuğrul Bey tarafından fethedilmesini önlemişti⁴.

Mancınklar her zaman surları yıkmak için kullanılmıyordu. Bu muhasara silâhları ile şehrin içi de bombardıman ediliyordu. Selçuklu devrinde böyle bir bombardımanın yaptığı tahribatın derecesi hakkında her hangi bir misâle sahip değiliz. Bununla beraber, daha sonraki devirlere ait olmak üzere bu hususta açık fikir edinmek mümkündür: 1138 yılında Suriye'de kâim Şeyzer'i muhasara eden Bizans ordusu mancınklarından fırlatılmış olan 25 *rul* ağırlığındaki bir taş, bütün bir evi baştan aşağı tahrip etmişti⁵.

1 Muhtelif zamanlarda bir muhasara savaşında kullanılan mancınk miktarına dair fikir edinmek için bk. K. Huuri, *ad. geç. eser*, s. 164, 191-2.

2 Bk. Arisdagues, s. 98: Tuğrul Bey, Malâzgirt muhasarasında gece-gündüz, şüphesiz, mancınkla hücumlarda bulunuyordu.

3 Bk. *ayn. yer*: Bir Selçuklu prensi ertesi gün tatbik edilecek savaş tarzını bir okun taktığı mektupla veya bağırarak Malâzgirt halkına bildiriyordu. Meselâ yarın, duvarları delmek için karar alındığını haber veriyordu.

4 Arisdagues, s. 98-99; ayrıca bk. Matthieu d'Edesse, s. 100-101; Türk. terc. s. 101-2.

5 Bk. P.K. Hitti, *Memoirs of an Arab-Syrian Gentleman*, s. 143.

Mancınıkla hücumla karşı şehri başka bir müdafaa tarzı da surların yumuşak bir madde ile kaplanmasıdır. Böylece surların çarpan mancınık taşının tahrip kudreti büyük ölçüde azaltılmış oluyordu¹. Buna mukabil, Selçuklular da muhasara edilen şehirden atılan mancınık taşlarının tahrip etmesi için, kendi mancınıklarını tahkim ediyorlardı².

Haleb muhasarası esnasında Alp Arslan'ın atının ayağı bir çukura girmişti. Aynı anda atının başına şehir içinden mancınıkla fırlatılan bir taş isabet etti. Sultan başka bir ata binerek, karargâhına döndü³.

Alp Arslan, saltanatı boyunca yaptığı bütün muhasara savaşlarında mancınık kullanmıştır. Görülüyor ki, mancınık Selçuklu ordusunun asli silahlarındandır. Bununla beraber, bu Selçuklu Sultanı'nın, bâzı ahvalde bu ağır silâhtan mahrum kalmayı göze aldığı oluyordu: Urfa'yı muhasara eden Alp Arslan, 50.000 dinâr mukabilinde Urfa halkıyla anlaşmıştı. Sonradan aynı Urfa halkı, savaş âletlerini yakmadıkça, bu meblağı vermeyeceklerini bildirdiler. Selçuklu hükümdarı bunu da kabul etti. Fakat savaş âletleri kırılıp yakıldıktan sonra, Urfa'lılar vaad ettikleri parayı vermediler. Bilindiği gibi, Sultan bu durum karşısında Urfa'yı alamadan, Haleb'e doğru yoluna devam etmek zorunda kaldı⁴. Selçuklu ordusunun Urfa muhasarası esnasında "mancınıklar ve diğer âletler" kullandığını bildiğimizden⁵, harp âletleri ibâresi ile başta mancınık olmak üzere muhasara silâhlarının kastedildiği muhakkaktır.

Umumiyetle ağır silâhlar, hususiyle mancınıklar devlete kaç maloluyorlardı? Biraz yukarıda naklettiğimiz hâdise bu hususta fikir edinmemize yardım etmektedir: Alp Arslan, 50.000 dinar mukabilinde ordusunun bütün ağır silâhlarını imha etmeyi kabul ettiğine göre, bu silâhlar imparatorluk hazinesine çok daha ucuza mal olmuş demektir. Zira ordudaki ağır silâhlar, bu meblağdan daha fazlaya mal olmuş bulunsaydı, Selçuklu hükümdarının böyle bir anlaşmaya rıza göstermeyeceği muhakkaktı. Şu halde ordudaki ağır silâhların, hazineye en fazla 25.000 veya 30.000 dinar'a mal olduğu ileri sürülebilir.

1 Bk. K. Huuri, *ad. geç. eser*, s. 161-2.

2 Bk. Matthieu d'Edesse, s. 100; Türk. terc. s. 101.

3 İbnü'l-Adîm, *ad. geç. eser*, arapça metin, s. 213; Türk. terc. s. 230; ayrıca bk. İbnü'l-Esir, nşr. Tornberg, X, s. 43; nşr. Bulak, X, s. 24.

4 Bk. Sibt, s. 144.

5 Matthieu d'Edesse, s. 165; Türk. terc. s. 140.

Bir mancımık kaçta mal oluyordu? Bu hususta Alp Arslan zamanı için sarıh bir bilgiye sahip değiliz. Mamafih, haçlı devrinde 1.500 dinar'a mal olan mancımıkın¹, Alp Arslan zamanında da aşağı-yukarı aynı meblağa mal olduğu kabul edilebilir.

Görünüşe göre, sur inşa etmek gibi, mancımıklar kurmak da istiklâl teşebbüsüne girişme alâmeti telâkki ediliyordu: Alp Arslan, Haleb Mirdâs oğulları hükümdarı Mahmud'u, kendisine karşı mancımıklar kurmakla itham ediyor, vasal hükümdar olması hasabiyle, onun bu hareketi karşısında diğer vasal "mülûk" nezdindeki itibarının ne hâle geleceğini soruyor². Bu hususta Alp Arslan'ın ölümünden sonra oğlu Melikşah ile amcası Kirman Selçuklu hükümdarı Kavurd arasında geçen mücadele zamanına ait olmak üzere daha sarıh bilgiye sahibiz: Amcası Kavurd'u vezîr Nizâmü'l-mülk vasıtasıyla öldürten Melikşah, onun elinde bulunan ülkeleri Serheng Sâv-Tekin'e tevcih etti. Kavurd'un mancımıklarını ve davullarını onun idaresine verdi³.

Yukarıdan beri verdiğimiz malûmat, Selçuklu devri ağır silâhları hakkında kâfi derecede bir fikir vermiştir sanırız.

B. At

Türk savaş sisteminin ihdasında, tekemmül ettirilmesinde ve tatbik edilmesinde baş rolü şüphesiz at oynuyordu. Şu halde Türkler'in dünya tarihinde oynadıkları rol, büyük ölçüde at sayesinde olmuştur denebilir. At, Türkler'in yalnız askerî ve siyasî tarihinde değil, medeniyet tarihinde de büyük roller oynamıştır. Türkler'in islâmdan önce yarattıkları medeniyete, "atlı göçebe medeniyeti" adının verildiğini söylemek, bu hususta fikir vermek için kâfidir.

Başlıca at sayesinde ki, Türkler uçsuz-bucaksız bozkırları ve çölleri kolaylıkla aşmışlar ve pek geniş sahalara yayılan büyük imparatorluklar kurabilmişlerdir.

Esasnda Türkler'in başarıları, insan, at, silâh (bilhassa ok ve yay) birliğine dayanır: Tarihte bu üç unsuru (insan, at ve silâh) Türkler kadar bir arada âhenkli şekilde kullanan başka bir millet gösterilemez denebilir.

1 Bk. K. Huuri, *ad. geç. eser*, s. 158-9.

2 Bk. Sıbt, s. 145.

3 Bk. B u n d â r î, nşr. Th. Houtsma, s. 48-49; Türk. terc. s. 50.

Görüleceği üzere, bunlara Türkler'in sahip oldukları cesaret, metanet ve emre itaat gibi meziyetler de ilâve edilecek olursa, başka milletlere üstünlüklerinin âmilleri daha iyi anlaşılır.

Atın, Türk tarihi boyunca fert ve devlet hayatında oynadığı pek çeşitli rolü burada ele almak konumuzun çerçevesini çok aşar¹. Umumiyetle Selçuklu devrinde, hususiyle Alp Arslan zamanında atın askeri teşkilâtta yerini belirtmek esas gayemizdir. Bu gayeye ulaşmak için, diğer milletlerin atlarından ayrı bir Türk at tipinin mevcut olup olmadığı, bu at tipinin, vasıflarının ve meziyetlerinin neler olduğunu, atın nasıl tedârik edildiğini ve yetiştirildiğini, seferde ve hazerde nerelerde kullanıldığını belirtmek kâfidir sanırız.

Önce umumiyetle Türkler'de, özellikle Selçuklu devrinde at hakkında neler düşünüldüğünü görelim:

Görünüşe göre, cemiyette daima at sevgisi telkin ediliyordu. Alp Arslan zamanını idrâk etmiş olan Ömer Hayyâm, bir hakîmin, oğluna atı sevmesini ve yayı aziz tutmasını nasihat ettiğini kaydetmektedir². Yine o devirde, devletin hayvanlarla, bu arada tabîi atla ayakta durduğu telâkkisi hâkimdi³. Bunun gibi, büyüklerin atın aziz tutulmasını söyledikleri, atı hor tutanın düşman elinde zelil olacağını ilâve ettikleri kaydedilmektedir⁴.

Ömer Hayyâm'ın, kendinden öncekilerin ağzından naklettiğine göre, et yiyen canlıların şahı, doğan; ot yiyen hayvanların şahı, at; erimiyen cevherlerin şahı, yakut; nihâyet eriyen cevherlerin şahı ise, altundur⁵. Sâsânî hükümdarı Hüsrev Pervîz'in, insanların emîr (sâlâr)inin, pâdişâh; hay-

1 Türkler'de atın ehemmiyeti hakkında fikir edinmek için meselâ bk. F. Köprülü, *Türk Edebiyatının Menşei*, Edebiyat Araştırmaları, s. 122 vdd. Türklerin hayatında atın işgal ettiği yeri anlamak için, Mahmud Kâşgârî'nin *Divanü Lügâti't-Türk*'üne bakmak kâfidir. Gerçekten bu kayanakta at ile ilgili pek çeşitli kelimeler ve atasözleri son derece ilgi çekicidir (bk. Dizin: At).

2 Bk. Ömer Hayyâm, *Nevrûz-nâme*, nşr. M. Minovi, Tehran, 1933, s. 42.

3 Bk. Ömer Hayyâm, *ad. geç. eser*, s. 32-3. Ata yalnız devletin bekasını temin eden unsur nazariye bakılmadığı, aynı zamanda cihan hâkimiyetini temin eden bir vasıta gözüyle bakıldığı malûmdur. Meselâ Moğollar'ın atın ve yayın onlara verdiği avantajla dünyâyı ele geçirdikleri telâkkisi hakkında bk. S. Jagchid-C.R. Bawden, *Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty*, C.A.J., X, s. 246 (Yüan-Shih'e istinaden). Aynı telâkkinin Selçuklular'da da hâkim olduğu muhakkaktır. Bu hususta şimdi bk. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, İstanbul, 1969, s. 188 vdd.

4 Bk. Ömer Hayyâm, *ad. geç. eser*, s. 52.

5 Bk. Ömer Hayyâm, *ad. geç. eser*, s. 56.

vanların emîr (sâlâr)inin de at olduğu yolundaki görüşünü nakleden aynı Ömer Hayyâm, efsânevî Türk hükümdarı Efrâsiyâb'ın da ata dâir sözlerini Türkçe olarak kaydetmektedir. Efrâsiyâb'a göre, gök için ay ne ise, hükümdarlar (mülûk) için de at odur¹. Yine Ömer Hayyâm, başkalarının fikri olarak şunları söylemektedir: "Hiç bir hayvan şekli (*sûret*) at şeklinden güzel (*nîkû*) değildir. Zira at, bütün ot yiyen hayvanların şâhidir"².

Eserini Melikşah zamanında yazmakla beraber, Alp Arslan zamanını da idrâk ettiği muhakkak olan ve ata geniş bir yer veren Kâşgarlı Mahmud'un fikirleri de pek dikkate şayandır: O, kuşun gayesine kanatlarıyla, insanın da muradına atla eriştiği mânâsına gelen bir Türk ata sözünü naklettiği gibi³, eserin başka bir yerinde de, at hakkındaki şahsî düşüncesini şöyle belirtmektedir: "At, Türk'ün kanadıdır"⁴. Atın Türkler'in, bu arada Selçuklu devri Türkleri'nin hayatında oynadığı rolün, bundan daha veciz ifade edilemeyeceği muhakkaktır.

Naklettiğimiz bu görüşlerin, aynı zamanda Selçuklu devrinde at hakkında hâkim olan telâkkiyi de aksettirdiği şüphesizdir.

Bu misâlleri, gerek Ömer Hayyâm'a, gerek Kâşgarlı Mahmud'a, gerekse diğer kaynaklara istinaden çoğaltmak mümkündür. Daha verdiğimiz bu birkaç misâl bile, Selçuklu devrinde atın fert ve devlet hayatındaki yerini belirttiği gibi, Sâsânî telâkkisi yanında müstakil bir Türk at telâkkisinin mevcut olduğunu da göstermiştir sanırız.

Türk atçılığının, o zamanın belli başlı medeni milletleri arasında onlara müsavi bir yer işgal ettiğini tespit etmek her zaman mümkündür. Ömer Hayyâm, ata muhtelif milletlerin ne ad verdiklerini sayarken, Türkler'i, İranlılardan ve Bizanslılar (Rûmiyân) dan sonra; Hintliler ve Arap'lardan önce saymaktadır⁵.

Daha Selçuklu devrinde yazılmış iki kaynağa istinaden yukardan beri verdiğimiz bu bilgiden, Türkler'in köklü ve devamlı bir at telâkkisine

1 Bk. Ömer Hayyâm, *ad. geç. eser*, s. 52.

2 Bk. Ömer Hayyâm, *ad. geç. eser*, s. 51.

3 Bk. *Divânu Lûgâti't-Türk*, nşr. Kilisli Rifat, I, 37; Türk. terc. B. Atalay, I, s. 34-5.

4 Bk. *Ayn. eser*, nşr. Kilisli Rifat, I, s. 49; Türk. terc. B. Atalay, I, s. 48-49; Ayrıca bk. Ahmet Caferoğlu, *Türk Onomastiğinde "At" Kültü*, T.M., X, s. 205.

5 Bk. Ömer Hayyâm, *ad. geç. eser*, s. 51. Ömer Hayyâm'a göre, İranlılar (*Parisiyân*) ata, "*bâd-ı cân*"; Rûmlar, "*bâd-ı pây*"; Türkler, "*gâm-zen-i kâm-dih*"; Hindliler, "*Taht-ı Perrân*"; Araplar (*Tâziyân*) "*burak ber-zemîn*" adını vermişlerdir.

sahip oldukları anlaşılmaktadır. At telâkkisindeki köklülük ve devamlılık vasfı, meselâ Türk at tipinde de kendisini göstermektedir. Türkler, savaş sistemlerinin neticesi olarak, yukarıda da izah edildiği şekilde, başka milletlerden farklı silâhlara sahip oldukları gibi, başka milletlerden farklı bir savaş atı tipine de sahip idiler. Bu cihet son yapılan araştırmalarla açıkça ortaya çıkmış bulunmaktadır¹. Böylece Selçuklu devri kaynaklarında da bâzan "Türkmen atı" adıyla da geçen Türk at tipinin², Selçuklu devrinde de aynen devam ettiği görülmektedir³. Daha umumî tabiriyle, Türk atı ve atçılığı Selçuklular tarafından Orta Asya'dan orta ve yakın doğuya getirilmişti⁴.

Türk atının dikkati çeken ilk vasfı, orta ve bâzan küçük boyda olmasıdır⁵. Diğer vasıflarına gelince, Türk atının başı biçimli⁶, fakat küçüktür⁷. Kulakları ise, dikkati çekecek derecede küçüktür⁸. Gözleri, son derece tesir edici ve canlıdır⁹. Adeta hücumu hazır durumdadır¹⁰; ağız yumuşaktır¹¹, sık ve oldukça uzun yelelidir¹²; göğsü ve sağrıları kuvvetlidir¹³. Ayrıca Türk atının kendine has eğer ve dizgin takımı¹⁴, göğüsten ve kuyruk altından geçen kolan sistemi vardır¹⁵. Buna özengi de ilâve edilebilir¹⁶.

Bu vasıflara ve atın emniyetle kullanılmasını kolaylaştıran teçhizata sahip Türk atının asıl üstünlüğünü, sürat ve mukavemet teşkil etmekte-

1 Bilhassa bk. E. Esin, *The Horse in Turkic Art*, C.A.J., X, s. 167-227 (Bu değerli araştırmanın sonunda gerekli bibliyografya verilmiştir). A.v. Gabain, *Pferd und Reiter im Mittelalterlichen Zentralasien*, C.A.J., X, s. 228 vdd.

2 Bk. E. Esin, *ad. geç. eser*, s. 212, 215. (Eserini Selçuklu devrinde yazmış olan Mübârek Zengî'ye istinaden).

3 Bk. E. Esin, *ad. geç. eser*, s. 215.

4 Bk. E. Esin, *ad. geç. eser*, s. 207.

5 Bk. E. Esin, *ad. geç. eser*, s. 206, 209, 211, 212.

6 Bk. A.v. Gabain, *ad. geç. eser*, s. 229.

7 Bk. E. Esin, *ad. geç. eser*, s. 207, 209.

8 Bk. A.v. Gabain, *ad. geç. eser*, s. 228, 229.

9 Bk. A.v. Gabain, *ad. geç. eser*, s. 229.

10 Bk. A.v. Gabain, *ad. geç. eser*, s. 230.

11 Bk. A.v. Gabain, *ad. geç. eser*, s. 229, 230.

12 Bk. A.v. Gabain, *ad. geç. eser*, s. 229.

13 Bk. A.v. Gabain, *ad. geç. eser*, s. 229, 230.

14 Bk. U. Johansen, *Der Reitsattel bei den Altaischen Völkern*, C.A.J., X, s. 269 vdd.

15 Bk. A.v. Gabain, *ad. geç. eser*, s. 229.

16 Bk. A.v. Gabain, *ad. geç. eser*, s. 235.

dir¹. Kaynaklarda muhtelif zamanlarda Türk atının sürat ve mukavemetini belirten hikâyeler nakledilir².

Bir defasında ordunun yaptığı 100 fersahlık mukavemet koşusunu orta boylu bir Türkmen atı, rahatlıkla bitirdiği halde, diğer atlar yolda kalmışlardı. Mukavemet koşusunu tertip eden kumandan atın sahibi olan Türkmen'e bu at gibi beş yedek ata sahip olduğu takdirde bu koşuyu başarıyla sona erdireceğini söylemişti³.

Türk atının süratine dâir de kaynaklarda bir çok hikâyeler mevcuttur. Bunlardan birini biraz aşağıda nakledeceğiz.

Bu üstün vasıflara sâhip olan Türk atı ve atçılığı başka kavimler üzerinde de tesir icra etmiştir. Meselâ, Türk atçılığının, Arap atçılığının gelişmesinde İran ve Yunanlılar'la birlikte müessir olduğu artık tamamiyle kabul edilmektedir⁴.

Selçuklu devrinde Türk atçılığının daha da geliştirildiği anlaşılmaktadır. Zira, Ömer Hayyâm, Türkler'i bu sahada rakipsiz saymaktadır. Ona göre, daha eski devirlerde, atçılıkta, atın meziyet ve kusurlarını tanımakta, Acemler (İranlılar) bütün milletlerin başında gelmekte idi. Arap'ta ve Acem'deki bütün iyi atlar onların dergâhına getirilirdi. Bu gün (Selçuklu devrinde) hiçbir millet (atçılığı) Türkler kadar bilememektedirler. Çünkü, onların işleri güçleri, gece gündüz atladır ve sonra cihan da onların elindedir⁵. Naklettiğimiz bu bilgi, Selçuklu Türkleri'nin, Orta Asya'daki soydaşları gibi, ata ne kadar ehemmiyet verdiklerini bir defa daha göstermekte, atçılıkta çağdaş diğer milletlere üstünlük sebeplerini de ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan, bu bilgi, aynı zamanda, Selçuklu devrinde ordunun ihtiyacı olan atın büyük ölçüde nasıl tedârik edildiği hususunda da bir fikir vermektedir: Ömer Hayyâm'm verdiği bu bilgiden anlaşıldığına göre, Selçuklu devrinde ayrıca izah edilen güzel gulâm ve cariyeler gibi,

1 Bk. E. Esin, *ad. geç. eser*, s. 212.

2 Meselâ bk. Câhız, *Hilâfet Ordusunun Menkubeleri ve Türklerin Faziletleri*, terc. R. Şeşen, s. 76-77. Ürken bir atı halifelik askerlerinden hiç kimse yakalayamaz. Bu sırada yanlarından geçen, onlar gibi düzgün kıyafetli, itibarlı olmayan, bir Türk, cılız atı ile ürken atı yakalar ve getirip onlara teslim eder ve onların takdirini, teşekkürlerini beklemeden, iyilik yaptığını göstermeden işinin peşinden gider.

3 Bk. Mübârek Zengî, *Feres-nâme*, Bursa. No. 2114, 72a.

4 Bk. G. Douillet, *Furûsiyya*, El²; ayrıca bk. E. Esin, *ad. geç. eser*, s. 219-220.

5 Bk. Ömer Hayyâm, *ad. geç. eser*, s. 55.

iyi atlar da imparatorluğun her tarafından Selçuklu sarayına –çok defa hediye olarak– gönderiliyorlardı. Vasal hükümdarların, vâlilerin, diğer devlet erkânının, hattâ hususi şahısların hükümdara muhtelif vesilelerle iyi atlar hediye etmekte birbirleriyle adeta yarış halinde buldukları söylenebilir. Meselâ, ayrıca görüldüğü gibi, hükümdara takdim edilen hediyeler arasında at en mühim yeri işgal ediyordu: Alp Arslan'ın Kafkasya seferinde vasal Gence hükümdarı Fazlûn, ona başta 1000 deve ve 50 at olmak üzere, muhtelif hediyeler takdim etmişti¹. Ayrıca görüldüğü gibi, sürgün edilen eski vezîr Amîdü'l-mülk Kündürî, Alp Arslan'ın teveccühünü tekrar kazanabilmek için ona 500 dinarla beraber atlar göndermişti². Bu misâlleri daha da çoğaltmak mümkündür.

Savaşlarda ganîmet olarak ele geçen atlar da, ordu ihtiyacının karşılanmasına yardım ediyordu: Alp Arslan, Horasan'da daha babasının veliahtı iken, Gazneliler'e karşı yaptığı – ayrıca bahis mevzuu ettiğimiz – savaşı kazanınca, Gazne ordusu ileri gelenlerinden bin kişi ile beraber, hadsiz-hesapsız at ve silâh ele geçirmişti³. Şüphesiz, bunlar, kazanılan zaferin en mühim neticeleri idi.

Yukarıda görüldüğü şekilde İstanbul boğazına kadar ilerleyen Afşin, bir defada 6.000 e yakın atı ganîmet olarak eline geçirmişti. Menbic şehri muhasara etmekle meşgul olan Bizans imparatoru, bunu duyunca İstanbul'a dönmeğe mecbur olmuştu⁴.

Selçuklu ordusuna at tedârîki için alınan böyle devamlı olmayan tedbirler yanında dâimi tedbirlerin de yer aldığı şüphesizdir. Meselâ, orduya devletin ve emirlerinde asker bulundurmaya mecbur olan iktâ sahiplerinin ve diğer devlet erkânının, ihtiyaç duydukça piyasadan at satın aldıkları muhakkaktır. Esasında biraz yukarıda bahismevzuu ettiğimiz Ömer Hayyâm'ın, at tedârîki meselesinde saraya her taraftan atlar gönderildiği şeklindeki ifadesini, bütünü ile hediye olarak kabul etmeye imkân yoktur. Bu ifadede, hediye olarak gönderilen atlarla beraber, iyi at yetiştiriciler tarafından devletin satın alması için gönderilen ve getirilen atların da bulunduğunu kabul etmek gerekir.

1 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı: "Hediyeler"*, s. 84 vdd.

2 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Vezîrlük"*.

3 Bk. İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, arapça metin, s. 218; Türk. terc. s. 237

4 Bk. Sıbt. s. 139.

Her yerde at satılan pazarlar bulunmakla beraber, cins savaş atlarının satıldığı muayyen merkezlerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ, Huttelân¹, Selçuklu devrinde hâlâ en mükemmel Türk atlarının alınıp satıldığı bölge olarak görülmektedir. Selçuklu devrinde geçtiği anlaşılan şu hâdise, orduya satın alınmak suretiyle at tedârikine iyi bir misâl teşkil etmektedir:

Attan iyi anlayan Huttelân'lı birisi, iş bulmak gayesi ile Buhârâ'ya gelir. Bu şehrin emîr'inden kendisine iş vermesini ister. Emîr, onu atlarını görmesi için Has tavlâ (*sütûr-gâh* ve *ser-âhur*) ya götürmelerini emreder. Hattelân'lı atçı, atları gördükten sonra, tekrar emîrin huzuruna çıkarak, has tavlâ'da hiç bir (iyi) at görmediğini söyler. Emîr taaccüp eder ve bu adamın ya çok basiretli, veya çok ahmak olduğunu ileri sürer. Emîr bizzat tavlâya giderek, sahip olduğu 4.000 atın getirilmesini ve ona gösterilmesini emreder. Huttelân'lı atçı emîr'e, bu hayvanları gördüğünü, fakat içlerinde hiç bir (iyi) at göremediğini bildirir. Emîr, bu atlar arasında 100 bin dirhem değerinde atın bulunduğunu, onun ise bu atların çoğunu sığırdan farksız tuttuğunu ifade eder. Atçı, bu hayvanlarla sığırlar arasında hiç bir fark bulunmadığı, yalnız sığırların boynuzları olmasına mukabil, bunların boynuzsuz oldukları cevabını verir. Üstelik içlerinde bir tane (iyi at) bulunmadığına yemin eder ve tavlâda hiç bir (iyi at) bulunmadığını ispata hazır olduğunu bildirir. Sonra da emîr'den kendisine 5.000 dirhem ve 5.000 dinar vermesini, yanında da bir adamını katmasını, bu para ile satın alacağı atın nasıl at olacağını emîr'in göreceğini ifade eder.

Huttelân'lı at uzmanı, emîr'in mutemet adamları ile birlikte Huttelân'a gelir. Orada kaldığı bir yıl içinde her gün pazara gider, atlara bakar. Nihayet bir gün pazara bir at getirilir. At uzmanı, fiyatı 100 dinardan eksik olan bu atın bedelini ödemesini yanında gelen emîr'in hazînedâr'ına söyler. Hazînedâr, parayı öderse de, at uzmanına, emîr'in ahırında bu atın 10 misli değerinde at bulunduğunu söylemekten kendini alamaz. At uzmanı, emîr'in de attan onun gibi anladığı cevabını verir; o Huttelân'dan dönünce de, atı üç gün dinlendirir, nallatır; sonra da, ertesi gün, emîr'in görmesi için atı getireceğini, fakat bütün ordusunun hazır bulunması için emîr vermesini, gulâmlar'ın bütün cins atlara binerek, meydanda hazır olmalarını rica eder. Emîr, at uzmanının bu dileklerini yerine getirir. Diğer taraftan at uzmanı atı temizler, gem vurur, biner ve meydana gelir. Bütün ordu at uzmanının getirdiği attan dolayı hayret içinde kalırlar (beğenmezler). At

1 Bu bölge hakkında bilgi almak için bk. G. Le Strange, s. 438-439.

uzmanı, emîr'in önünde attan inip, onu selâmladıktan sonra, tekrar atlanır. Emîr'in başından sarığını kaparak, atı mahmuzlar ve meydandan dışarı sürer. Ordu mensupları büyük gayret sarfederlerse de, ona yetişemezler. Emîr rezil olur. Onu yakalamalarını emreder ve "bir dirhem taş getirene, bir dirhem mücevher" vermeyi vaadeder. Bütün atlılar, kendi adlarını ve atlarının namını korumak maksadıyla onun peşine düşerler. Hiç kimse "tozuna" bile ulaşamaz. Takipçiler, 30 fersah peşinden koştuktan sonra geri dönerler.

At uzmanı, Huttelân'a varır, oradan emîr'e yazdığı mektupta, onu küçük düşürmek, kendisini yakalamak için her türlü gayreti göstermesi maksadıyla öyle hareket ettiğini, yani ordusunun ortasında onu başı açık bıraktığını, hiç kimsenin kendisine yetişemediğini, şimdi bütün ordusu atlarının sığır olduğunun meydana çıktığını, ne kadar koşarsa koşsun sığırın atı yakalayamayacağını, eğer hizmetine lâyık ise "aman fermanı" göndermesini, böylece hizmetine geleceğini, aksi takdirde (kaptığı) sarığı ile (onun parası ile satın aldığı) atı ona geri göndereceğini, kendisinin bu ilimle her istediği yerde ekmek bulabileceğini bildirir. Bu mektubu alan emîr, at uzmanına bir "aman nâme" ile birlikte hil'at gönderir ve onu geri getirir.

Emîr, at uzmanına atları için alınacak tedbirin ne olduğunu sorar. O zaman at uzmanı bu öküzleri halâ at adıyla çağırıldığını söyler. At uzmanının tavsiyesi gereğince, emîr Buhârâ şehrinde tellâllar (münâdîler) dolaştırarak, hiç bir kasabın sığır ve koyun kesmemesini, her gün 100 at kesilmesini, parasının emîr için at satın almak üzere, at uzmanına verilmesini emreder. At uzmanı 9 yıl içinde muhtelif tipte 20 at satın alır¹.

Kaynakta geçtiği şekilde hemen hemen aynen naklettiğimiz bu çok dikkate değer hâdiseden, her beslenen atın, ne kadar gösterişli olursa olsun, istenilen vasıfta bulunmadığı, attan anlayan bir uzmanın iyi at tedârikindeki rolü, attan anlayan uzman bulunsa bile iyi at tedârikinin güçlüğü, iyi atın ancak Huttelân gibi muayyen bölgelerdeki pazarlardan tedârik edilebildiği, nihayet tedârik edilen iyi atın vasıfları (sürat ve mukavemet) hakkında kâfi derecede vuzuhla fikir edinmek mümkün olmaktadır. Yine bu hâdiseden, iyi vasıflı atın mutlaka gösterişli olmadığı da anlaşılmaktadır ki, bununla Türk at tipinin en başta gelen vasfı olan orta boyun kasedildiği muhakkaktır.

Selçuklu devrinde Huttelân gibi, kıymetli atların satıldığı daha başka meşhur pazarların bulunduğu muhakkaktır. Fakat bu hususta şim-

1 Bk. Fahr-i Müdebber, *Adâbu'l-Mülûk*, s. 65a-66a.

dilik bilgimiz yoktur. Huttelân'da Abbâsiler için olduğu gibi¹, Selçuklular için de at yetiştirildiği ileri sürülebilir².

Devletin ve devlet adamlarının ihtiyaçları olan atları kendi haralarından da tedârik ettikleri muhakkaktır. Buralarda mütehassısların nezaret ve kontrolü altında kaliteli Türk atı yetiştirmek için dâimî gayret sarfedildiği tereddütsüz ileri sürülebilir. Zira, meselâ Alp Arslan zamanında Bizans imparatoru ile savaşmak üzere Suriye'den acele ile dönerken, uğranılan hayvan zayıyatı esnasında olduğu gibi, Kafkas'lara yapılan kış seferlerinde uğranılan zayıyat esnasında da, Moğollar zamanında yapıldığı şekilde halktan mecburi satın almalar yapıldığına dair³, hiç bir malûmat sahibi değiliz. Aksine meselâ Nizâmü'l-mülk'ün, ihtiyacı için kendi otlaklarında beslenen at sürülerine sahip olduğunu biliyoruz⁴. Bunun gibi, Selçuklu hükümdarlarının da at ihtiyaçlarını, büyük ölçüde kendi haralarından karşıladıkları emniyetle söylenebilir.

Atın beslenmesine gelince, baharda çobanların idaresinde sürüler halinde otlayan, türlü türlü taze otları istedikleri gibi yiyen atların beslenmesi bir problem değildir. Böylece at kendiliğinden semizlenir. Ancak yaz başında yeşil hububat veya ot verildiği zaman at özel besiye çekilir. Mübârek Zengî, eserinde türlü türlü besi sistemleri saymaktadır. Bunlardan ilki yeşil arpa ile besleme sistemidir. Arpanın tanesi sütlenmeğe başlayınca, seher vaktinde biçilir ve gölge bir yere konur. Geceleyin nemlenen arpa besiye çekilen ata verilir. Mübârek Zengî'ye göre, nem atı zinde yapar ve ciğerlerini sular, attan harareti alır. 25 gün müddetle gece-gündüz böyle beslenen at semizlenir.

İkinci bir beslenme tarzı da, ata bahçe (bağ) otları verilmesidir. Bu da arpa gibi nemli olarak verilir ve at semizleninceye kadar devam edilir. Baharda veya sonbaharda yaş otun tıpkı arpa gibi kıyılarak ata verilmesi üçüncü bir beslenme tarzını teşkil eder⁵. Dördüncü bir beslenme tarzı da, ata

1 Bk. E. Esin, *ad. geç. eser*, s. 211.

2 Gazneliler Devleti hâkimiyeti altında bulunan Horasan'a bu devletin her hangi şekilde müsaadesini almaksızın giren Çağrı Bey ile Tuğrul Bey, Hamdûnî'ye 3 Huttel atı, 7 Buhtur devesi ve 300 Türkmen koyunu hediye ederek, kendilerine otlak göstermesini istemişlerdi. Bu Gazneli devlet adamı onlara Dandanakan çayırıklarını tahsis etmişti (bk. İmâdu'd-dîn İsfahânî, Paris, No. 2145,2a-b.; Bundârî, s. 5 Türk. terc. s. 3.

3 Bk. S. Jagchid-C.R. Bawden, *Some Horse-Policy*, C.A.J., X, s. 255 vdd.

4 Görüldüğü üzere, bir defasında onun 500 atı mahvolmuştu. Bu hususta bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Vezîrlik"*.

5 Bk. Mübârek Zengî, 73a vdd.

yaş yonca verilmesidir. Bu tarz, sonbaharda tatbik edilir. Hava serin ise saman ile karıştırılarak verilir¹. Söylemeye hâcet yok ki, her beslenme tarzının kendisine mahsus bakımı da vardır. Meselâ her beslenme tarzına göre, verilecek su ve tuz miktarı ve zamanı değiştiği gibi, atın timar edilmesi v.s. de değişir. Biz konumuzun çerçevesini aşacağı için, bu hususta bütün teferuatı nakletmedik. Esasen yukardan beri verdiğimiz bilgi bile, Selçuklu devrinde at beslenme tarzı hakkında bir fikir vermiştir sanırız.

Şimdi de Selçuklu devrinde atın nasıl terbiye edilip, yetiştirildiği hususunda bilgi verelim:

Mübârek Zengî, atın eğitilmesi lüzumunu şöyle belirtmektedir: Çocukları eğitim ve öğretim (edeb) e tâbi tutmak nasıl lüzumlu ise, atın eğitimi de o kadar lüzumludur. Böylece atın mahareti artar, hükümdarlar (mülûk) ve büyükler (mihterân) e lâyük duruma gelir².

At tipinde ve takımında olduğu gibi, atın eğitiminde ve yetiştirilmesinde Türkler'e has usüllerin mevcut olduğu muhakkaktır. At eğitiminde ve yetiştirilmesinde eskiden beri devam edegelen bu özelliğin, Türk atının üstün vasıflar kazanmasında büyük çapta rol oynadığı söylenebilir. Bu hususta Mübârek Zengî, bize çok enteresan malûmat vermektedir. Ona göre, eğitime tâbi tutularak, muhtelif maksatlar için (kûy u çevgân, mızrak oyunu, koşu ve savaş için) yetiştirilecek at daha tay iken ele alınır ve işe onu daha kırda otlayan at sürüsü içinden seçerken, dikkat edilmesi gereken esasların tesbit edilmesi ile başlanır: Bunda dikkat edilecek başlıca nokta, seçilecek tayın sürüden ayrı bulunmasıdır. Eğer tay sürünün otlaması esnasında ayrı otlar; at sürüsü hareket halinde iken, sürünün başında, sağında veya solunda yürürse, hele yürürken başını yukarıda tutarsa, esas itibariyle, eğitim ve öğretim için seçilmeye elverişli demektir. Tabii bu tayın semiz ve çâlâk olması şarttır. Zayıflıktan veya hastalıktan dolayı sürüden ayrılmış olmaması gerekir³. Bundan sonra Mübârek Zengî, tatbik edilen ve çok defa atın kötü huy edinmesine sebep olan tay öğretimini şiddetle tenkid eder. Ona göre, en iyi tay öğretimi Türkmenler'in tatbik ettikleri usûldür. Müellif, başka usûlleri "cehâlet" kelimesiyle vasıflandırırken, Türkmen usûlünü "ilmî" kelimesi ile vasıflandırmaktadır.

Konumuzla doğrudan doğruya ilgisi dolayısıyla Mübârek Zengî'nin Türkler'e has tay öğretimine dâir verdiği bilgiyi naklediyoruz:

1 Bk. Mübârek Zengî, 74a.

2 Bk. Mübârek Zengî, 45a.

3 Bk. Mübârek Zengî, 77b-78a.

Türkmenler, bir yaşına basan tayın başına gem vurup, alışmaya kadar yedekte taşırlar. İkinci safhada iki küçük çuvala saman veya yaş ot doldurarak tayın iki tarafına asarlar ve birkaç gün yedekte taşırlar. Üçüncü safhada, çuvalın üstüne küçük bir çocuk oturturlar. Dördüncü safhada, herhalde, çuvalın yerine eyer vurarak, üzerine yine bir çocuk bindirirler. Tay iki yaşına gelince artık her şeyi öğrenmiştir. Bu şekilde yetiştirilen tayın hiç bir kötü huy edinmediği Mübârek Zengî tarafından önemle belirtilmektedir. Görünüşe göre, bu türlü eğitim beş yaşına kadar devam etmektedir. Bundan sonra at eğitiminde ikinci merhale başlamaktadır: Türkler, atı her gün bir "meydan" uzunluğunda ¹ yavaş yavaş koşturmaktadırlar. Onlar bu esnada atı bir gün sağdan, diğer gün soldan koşturdukları gibi, dizgini de bir defa sağ elle, bir defa da sol elle kullanarak atı döndürürler. Böylece at her tarafa kolayca dönmeğe alıştırılır.

At eğitiminde üçüncü merhale, "çevgân" ve mızrak oyunu öğretimiyle başlar. Başlangıçta göz önünde tutulan nokta yavaş yavaş ve zor kullanmadan hareket edilmesidir. Bu esnada yorulan at dinlendirilirken, başka bir atla öğretime devam edilir. Dinlenen atla tekrar eğitime başlanırken, onun ilk defaki antrenman kadar koşturulması göz önünde bulundurulur. Çevgân oyununda göz önünde bulundurulan nokta ise, atın toptan ürkmemesi, diğer taraftan topun da atın yüzüne ve gözüne vurmamasıdır. Topun atın başına gelmesi at için zararlıdır. Eğitim esnasında atın mızraktan ürktüğü görülürse, mızraksız birkaç defa hafif hafif koşturulur, sonra da birkaç defa yarım tırıs ve bir kaç defa da tam tırıs yaptırılır. Böylece bir kaç gün mızraksız koşturulan at, bundan sonra öğreninceye kadar mızrakla koşturulur.

Atın Çevgân ve mızrak ile öğretimi tamamlandıca, sıra onu, öğreninceye kadar, geniş sulardan defalarca sıçratmaya gelir. Sonra at bir gez ², bir gezden daha alçak veya daha yüksek duvarlardan atlatılır. Bunu müteakip, dizginini bükmek suretiyle ata 10 ayaktan daha az veya daha fazla bir mesafeden geri dönmesi öğretilir. Bu da bittikten sonra, at yokuş yukarı ve yokuş aşağı koşturulduğu gibi, çok taşlık yerlerde de koşmağa alıştırılır. Mübârek Zengî, atın dâima yumuşak yerde koşturulmaması gerektiğini, zira yumuşak yere alışan atın taşlık bir sahaya gelince, koşamayacağını belirtmek-

1 "Meydan" kelimesi at koşturmada bir "birim" (*vâhid-i kıyâsi*) olarak kullanılmaktadır. Muhtelif boyda "meydan'lar" bulunmakla beraber, orta boyda bir meydanın eni ve boyu 1000 arşın idi. Buna göre, bir meydanın çevresi 4.000 arşın ve sahası ise, 1000 × 1000 1.000.000 arşın-kare idi. Bu hususta bk. Anonim *Munyetü'l-Guzât*, Ankara, 1967, s. 228.

2 Bir gez, 95 cm. idi. Bk. W. Hinz, *İslamische Masse u. Gewichte*, s. 62.

tedir. Yine ona göre, atı bir kaç defa yalnız başına ahırın avlusu (pâygâh)nda bağlamalıdır. Yine binip yalnız başına gece veya gündüz sürmelidir. Bilhassa at alışmaya kadar yanında başka bir at bulundurulmamalıdır. Gece ordunun önünde veya dışında tek başına binildiği zaman, kişnerse, bu, at için büyük bir kusur sayılır. Nitekim, atın yalnız bağlanmaya, yalnız arpa ve ot yemeye, yalnız yola gitmeğe alıştırılması faydalı telâkki edildiği gibi, atın maharetinden sayılır ¹.

Mübârek Zengî'ye, göre, atın yalnızlığa alışması kadar, kalabalığa alışması da ehemmiyetlidir. Bunun için pazar gibi kalabalık yerlerde, demircilerin, nalbantların, kab-kacak yapanların bulunduğu gürültülü yerlerde, nihâyet türlü renkte eşyanın asıldığı yerlerde bir kaç gün atla dolaşmalıdır. Mübârek Zengî, bir kimsenin, sâhibine yaklaştığı veya söz söylediği zaman, atın durmasını da bir kusur saymaktadır. Bu sebeple o, süvârinin, atla dolaşırken söz söylememesini, söylediği takdirde ise, pazarda olsun, yolda olsun, atını durdurmamasını tavsiye etmektedir.

Mübârek Zengî, bunu müteakip atın muhtelif hayvanlara karşı korkuya kapılmasının nasıl önlenebileceğine dâir, yine her halde Türk usulü çerçevesi içinde pek, dikkate şayan bilgi vermektedir. Ona göre, önce attan fil korkusunu silmek lâzımdır. O bunun okşayarak ve sükûnetle yapılması kanaatindedir. At fili gördüğü zaman korkuyorsa, onu filden korkmayan bir veya bir kaç atla birlikte, korku silininceye kadar, filin karşısında tutulur. Fil yoksa, topraktan bir fil yapılır, üstüne tıpkı canlı filde olduğu gibi örtü örtülür, boynuna çanlar takılır, üstüne insanlar bindirilir. Üstelik bu insanlar bağırıp çağırırlar.

Eğitime tâbi tutulan at deveden ürkiyorsa, bir kaç gün deve geçen yol üzerine bağlanır; gerekirse dört ayağına bukağı vurulur. Bu arada atın torbasına deve gübresi konur. Böylece atta deve korkusu silinir. Attan domuz korkusunu silmek için ahırda atla birlikte büyüyünceye kadar domuz beslenir. Mübârek Zengî'ye göre ahırda domuz beslemek uğurludur. Atın ayıdan ürkmesi de önlenir ².

Yumuşak davranmak atın her hangi bir şeyden veya hayvandan korkmamasını temin etmek için tatbik edilen eğitimin esasını teşkil etmektedir. At ürktüğü şeyin veya hayvanın karşısında tutulur. Gerekirse, inilerek yedeğe alınır, korku silininceye kadar o şeyin veya hayvanın etrafında döndü-

1 Bk. Mübârek Zengî, 78a vdd.

2 Bk. Mübârek Zengî, 79b vdd.

rülür. Bu esnada at katiyen döğülmez. Bu umumî prensip dışında, her korku hâdisesi için, korkuyu yaratan şeyin veya hayvanın nevine göre, ayrı bir metod tatbik edildiği dikkati çekmektedir.

Mübârek Zengî'nin de belirttiği gibi, ata kazandırılan bu iyi huylar savaşta işe yarar. Böyle yetiştirilmeyen at savaşa lââyık değildir¹. Yalnız unutmamak lâzımdır ki, atın savaşa hazırlanması yukarıdan beri verdiğimiz malûmatla bitmemektedir. Kaynaklarda "riyâzet" kelimesi ile ifade edilen ameliye de, şimdiye kadar yapılan ameliyeden daha az mühim değildir. Aşağıda verilen bilgidен de anlaşılacağı gibi, "riyâzet", beğenilen, hiç bir kusuru olmayan semiz bir atın, tatbik edilen muayyen bir metodla, 1- savaşa, 2- ava, 3- çevgân oyununa alıştırılmasıdır². Mübârek Zengî'ye göre, Türkler'e, Hintliler'e ve Araplar'a mahsus olmak üzere üç türlü "riyâzet" prensibi vardır³. Görülüyor ki, diğer hususlarda olduğu gibi, riyâzet'te de Türkler başta gelmektedirler.

Riyâzet'e tâbi tutulan ata binilir, önce yukarıda zikredildiği şekilde bâzan kalabalık yerlerde, bâzan تنها yerlerde bâzan da korkabileceği hayvanların arasında dolaştırılır. Bundan sonra sıra "meydan"da riyâzet'e gelir. İlk günü at bir "meydan" uzunluğunda, ertesi gün iki "meydan" uzunluğunda sâkin sâkin koşturulur. Böylece her gün koşu mesafesi arttırılarak, aynı şekilde sâkin sâkin devam edilir. Bu müddetin sonunda her gün hem sürat, hem de mesafe tedricen 5 fersaha (30 kilometreye) kadar arttırılır. Her gün koşudan sonra attan inilir ve at (yedekte) dolaştırılır, vücudu soğuk suyla yıkanır, saman (kâh) ve ot verilir.

Bütün bunlar yapıldıktan sonra, riyâzet'te yeni bir safha başlar: Riyâzet'e tâbi tutulan atın yanına, ondan daha az koşan başka bir at katılır. Böylece riyâzet'e tâbi tutulan at koşuyu kazanmağa alıştırılır. Diğer taraftan riyâzet'e tâbi tutulan atla birlikte koşacak atın her gün başka bir renkte olmasına dikkat edilir. Böylece ona her renkten atı geçmesi gerektiği öğretilir. Bu arada arpa, yeşil ot ve saman vermek suretiyle bakımına son derece dikkat edilir⁴.

Görünüşe göre, atın tam olarak yetiştirilmesi burada bitmemektedir. Mübârek Zengî, atı arpa yemeye ve müsabakaya alıştırmadan bahseder-

1 Bk. Mübârek Zengî, 79a.

2 Bk. Anonim *Feresnâme*, 80b.

3 Bk. *Ayn. yer.*

4 Bk. Mübârek Zengî, 79b vdd.

ken, atın savaş için nasıl hazırlandığı, bu arada nasıl bir beslemeye tâbi tutulduğu hususunda pek dikkate şayan bilgi vermektedir¹.

İlk gün at bir "meydan" boyunca sâkin sâkin koşturulur. İnildikten sonra, "kâh-tâb" adı verilen koyun gübresi, bir nevi ilâç otu ve samanın bir arada kaynatılması neticesinde meydana gelen mayı yarı sıcak vaziyette atın bütün vücuduna şiddetle sürülür. Ertesi gün at iki "meydan" uzunluğunda aynı şekilde koşturulur. İniline, soğuk su ile iyice yıkanır; ayrıca göğsüne bol bol su dökülür ve dolaştırılır, biraz soğuk su içirilir. Çünkü atı hareret basmıştır. Diğer iki gün at üç "meydan" uzunluğunda koşturulur. Böylece koşu derece derece artırılır. Bu esnada ata bir gün "kâh-tâb" yapılır; Ertesi gün soğuk su ile yıkanır ve dolaştırılır. Dolaştırıldığı esnada ata bir "men" soğuk su içirilir ve arpa gittikçe artırılırken, saman aynı nisbetle azaltılır. Buna iki hafta devam edilir. Atın eşkini yerinde, karnı fazla çekilmemiş ve tamamıyla semiz olursa, bu rejim 20 güne çıkarılır. Son hafta at incelik ve biraz arıklaşırsa, bir kaç gün az koşturulur; buna mukabil arpa ve ot tam verilir. Buna bir hafta devam edilir. Sonra bir hafta koşturulur, bir hafta dinlendirilir. 30-40 gün meydanda koşturulan at hem şişman, hem eşkinli olur, hem de tamamıyla arpa yer; buna mukabil saman gittikçe azaltılır. Bu esnada at, 5 fersah sâkin sâkin koşturulur. Her iki veya üç günde bir bu mesâfenin yarısı sâkin, yarısı da şiddetli koşturulur. İniline de ağnandırılır. Başka bir defasında da koşu bitip te attan inilince, 2 namaz arasına kadar dolaştırılır ve dolaştırıldığı esnada bir "men" soğuk su içirilir. Mevsim kış ise, kar üstünde ağnandırılır; Sonra da ikindi namazı vakti saman ve yeşil ot verilir. Bu, akşam namazına kadar sürer. Yatsı namazına kadar ata gem vurulur ve yatsı namazı vakti arpa verilir; mevsim kış ise temizlenmiş kuru arpa; yaz veya sonbahar ise, yaş arpa verilir. Her 5 günde bir de tuz verilir. Bir hafta sonra nar tanesi ve kuru üzüm, bir miktar sirke ile döğülür ve atın ağzına verilir. Eğer yerse ne alâ; şayet yemezse, geme, ağzına ve diline sürülür. (Böylece iştahı açılan at), arpa ve saman yemekten geri kalmaz.

At her hafta sabunlu soğuk su ile yıkanır ve her ay nalları sökülür ve yeniden çaktırılır. Nalın fazla ağır veya fazla hafif olmamasına, orta ağırlıkta bulunmasına dikkat edilir. Nallattıktan sonra aradan 3-4 gün geçmedikçe, ata iş yaptırılmaz. Yoksa nal çivileri tırnakları yırtar. Tırnak kuvvetli bırakılır, fakat pek kısa kesilmez. Her gün atın arkası, önü, yeşileri soğuk su ile yıkanır.

¹ Bk. Mübârek Zengî, 81a vdd.

Atın ahırda arka ayakları bağlanır. Ön ayağını ahırda bir yere vurma-
ması için, at gece-gündüz göz altında bulundurulur; yoksa dizini ve bacağına
çarparak, parçalar, koştuktan kalır. Açlıktan ve huysuzluktan da ön aya-
ğını ahıra vurduğu olur. Buna da dikkat edilir.

Mübârek Zengî'ye göre, atın arpa yemeğe alıştırılma müddeti 2 ay;
koşmağa alıştırılma müddeti ise, 40 gündür¹.

Görülüyor ki, at bakımı, çocuk bakımından daha güç ve daha nâzik bir
iştir. Böylece büyük bir itina ile terbiye edilen, beslenen ve idmana
tâbi tutulan at, artık müsabakaya ve savaşa hazırlanmış demektir

Atların otaklarda yetiştirilmeleri veya semizleştirilmeleri esnasında,
500'er veya daha fazla attan meydana gelen sürüler teşkil ettikleri, Nizâm-
ü'l-mülk'ün Irak-ı Acem otlaklarında mahvolduğunu gördüğümüz
atların sayısından istidlâl edilebilir². Şu halde, Nizâmü'l-mülk'ün 500
attan ibaret olan bir sürüsü mahvolmuştu. Bunun gibi, sürüdeki atlara sa-
hiplerinin sembolleri olan damgalar vurulduğu mukakkaktır³. Şüphesiz,
her at sürüsünün başında bir çoban bulunuyordu⁴.

Atın tedârîki olmasa bile, yetiştirilmesi ve beslenmesi, mevcudiyetini
bildiğimiz "aḥur-sâlâr" lık (tavla kumandanlığı) makamının⁵ baş-
lıca vazifelerini teşkil ediyordu.

At kaç yaşına kadar kullanılabilirdi? Atın 5 yaşında tam binme ve kul-
lanma çağına geldiğini yukarıda görmüştük. Mübârek Zengî'ye göre, at,
en fazla 12 yaşına kadar kullanılabilirdi⁶. Bu yaş haddi, Türk atı ve iğdiş
içindi. Ona göre, Arap atı, 15 yaşına kadar iş görebilirdi⁷. Mamafih, at 31

1 Bk. Mübârek Zengî, bâzan aynı bilgiyi tekrarlayarak, anlatmağa devam edip git-
mektedir. Yukarıdan beri eserinden naklettiğimiz bilgi atın eğitimi ve beslenmesi hususunda
kâfi derecede tenvir edici bulunduğundan bu konular üzerinde daha fazla durmayı uygun bul-
madık. Bk. Mübârek Zengî, 84a.

2 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Vezîrlik"*. Moğollar
zamanında da at sürülerinin 400 veya 500, bazan da 1000 attan meydana geldiğine dair bk.
S. Jagchid-C.R. Bawden. *ad. geç. eser*, s. 248, 249.

3 Bk. E. Esin, *ad. geç. eser*, s. 195 vdd. Ayrıca bk. Mahmud Kâşgârî, nşr. Kilişli
Rifat, I, s. 56-7; Türk terc. B. Atalay, I, s. 56-7.

4 Meselâ bk. Mübârek Zengî, 61b: At öğretimi münasebetiyle "çoban" kelimesi
geçmektedir.

5 Meselâ bk. Sadrü'd-dîn' Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 32; Türk. terc. s. 22: Ayrıca görüldüğü
üzere, Amîd-i Horasan Muhammed b. Mansûr Nesevî, Ahur-sâlârlık makamını
işgal ediyordu. Daha sonra buradan "Meşaleciler emirliği" (*emâret-i ashâb al-meşâ'il*) ne
yükseltildi.

6 Bk. Mübârek Zengî, 52a.

7 Bk. *ayn. yer.*

yaşına kadar yaşadığı gibi, genç at kadar olmasa bile, iş görürdü. 31 yaşında atların dişleri tamamiyle düşer, ot yiyemez ve iş göremez hale gelir¹.

Anlattığımız şekilde yetiştirilerek, koşuya, dolayısıyla savaşa hazırlanmış olan genç at, ne kadar koşabiliyordu? Mübârek Zengî'ye göre hızlı bir at 15 fersah (90 kilometre) lik bir mesafeyi sabahtan kuşluk namazı (namaz-ı pişîn) na kadar alıyordu. Nitekim Türk dağ atı tipi bu mesafeyi, helki de hiç mola vermeden, kolaylıkla katediyordu². Atın koşma mesefası, ortalama 10 fersah (60 kilometre) idi³. Atın durmadan koşma müddeti, umumiyetle bir saatti. Yine bir at durmadan 1 fersah (6 kilometre) koşabiliyordu⁴. Yorulmuş bir ata verilen dinlenme müddeti 1 saat olarak tespit edilmişti⁵.

Muhtelif tedbirlerle ve vasıtalarla elde edilen ve yetiştirilen at sayısı ne kadardı? Alp Arslan zamanı için kati bir rakam vermek imkânından mahrumuz. Fakat at sayısının, ordu miktarının en az birkaç misli olacağı muhakkaktır. Zira Selçuklu ordusundaki en basit neferin en az bir yedek atı bulunduğu malûmdur⁶. Kaldı ki, vezîr Nizâmü'l-mülk'ün, şahsına âit binlerce ata sâhip bulunduğu göz önünde tutulacak olursa, bizzat Alp Arslan'ın ne kadar ata sâhip olacağı kolaylıkla tahmin edilebilir.

Bir atın beslenmesinin sahibine kaç mal olduğu hakkında hiç bir bilgimiz yoktur⁷.

At fiatları, asıl üzerinde durulması gereken noktadır. Bu hususta sâbit bir miktar vermenin imkânsızlığı meydandadır. Çünkü at fiatları, kalitelere göre, büyük ölçüde değişiyordu. Diğer taraftan, savaşlardan sonra da piyasaya bol miktarda at sürülmesi neticesinde, diğer ganîmet eşyası fiatları gibi, at fiatları da birden düşüyordu⁸. Normal zamanlarda orta vasıf-

1 Bk. *ayn. yer.*

2 Bk. Mübârek Zengî, 71a.

3 Bk. Mübârek Zengî, 70b. İyi yetiştirilmiş bir ulak (*peyk*) günde 20 fersah (120 kilometre) koşabiliyordu (bk. Mübârek Zengî, 58a).

4 Bk. Mübârek Zengî, 59a.

5 Bk. Mübârek Zengî, 58b, 59a.

6 Moğollar zamanında bir askerın 2, 3 veya 6, 7 yedek atı bulunduğu hususunda bk. S. Jagchid-C.R. Bawden, *Some Notes on the Horse-policy*, C.A.J., X, s. 250.

7 Abbâsiler zamanında ata ne kadar para sarfedildiğine dair bk. W. Hoenerbach, *ad. geç. eser*, s. 284 vd: ata her 35 gün için 4 dinar tahsisat ayrılıyordu.

8 Tuğrul Bey zamanında Haleb hükümdarı Simâl bu şehir civarında mağlup ettiği Bizans ordusundan o kadar çok ganîmet elde etmişti ki, güzel cariye ile cins bir at 5 er dinar'a

lara sâhip bir atın 100 dınara satın alınabildiği söylenebilir. Abbâsîler zamanında iyi bir Türkmen atı 100 dinar'dan aşağı değildi: Abbâsî erkânından Muhammed Yakub, yukarıda 100 fersahlık mesafeyi kolaylıkla aldığı görüldüğümüz, Türkmen'in orta boylu doru atını, 100 dinara satın almış, üste de bir at vermişti¹. Selçuklu devrinde Türk tipi atın daha da kıymetlendiği anlaşılıyor: Melikşah'ın meşhur şâir Muizzi'ye hediye ettiği atın değeri 300 dinar idi². Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sonlarına doğru geçen bir kaç hâdise bu hususta daha açık bir fikir vermektedir. Mübârek Zengî'nin doru atı, Selçuklu kumandanlarından Şerefü'd-dîn Gird-bâzû³ nun atını bir müsabakada geçmişti. Selçuklu kumandanı bu atı, Mübârek Zengî'den 200 dinar'a satın almıştı⁴.

Bir at bâzan bir koyun sürüsü değerinde tutuluyordu: Yine Mübârek Zengî'nin dört ayağı ve alını beyaz bir doru atını, aynı Selçuklu kumandanı 400 koyun vererek almıştı⁵. Mamafih, attan anlayan bir kimsenin 100 veya 200 dinar'a satın aldığı bir atın 1000 dinar değerinde olabileceği düşünülecek olursa⁶, normal zamanlarda bile, sâbit bir fiyat vermenin güçlüğü kendiliğinden anlaşılır. Yukarıda nakledilen hâdisede görüldüğü üzere, 10.000 dirhem değerinde at bulunabileceği gibi, 10.000 dinar kıymetinde de at vardı⁷. Buna mukabil, 7 dinar'a da at satın alınabildiğini unutmamak lâzımdır: Yukarıda görüldüğü gibi, devlet hizmetine yeni girdiği sırada, Nizâmü'l-mülk, 7 dinara bir at satın almış, o da çok geçmeden ölmüştü⁸.

Atın savaştaki rolünü, savaş sistemlerini ele aldığımız zaman bahis konusu edeceğiz. Ata dâir, konumuz çerçevesi içinde yukarıdan beri verdiğimiz bilgiye son vermeden önce, burada atın hazerde kimler tarafından, nerelerde kullanıldığına dâir de bilgi verelim.

satın alınabiliyordu (bk. Sıbt, Isl. No. 2134, XI, 221a (454 yılı hâdiseleri). Ali Sevim neşrinde bu bilgi yoktur).

Melikşah zamanında Güney-doğu Anadolu'nun Mervanoğulları Devleti'nin elinden alınması esnasında Türkmenler'in elde ettikleri ganimet dolayısıyla bir iyi atla bir devenin fiatı 1 dinara kadar düşmüştü (bk. Sıbt, Isl. No. 2134, XI, 221a (Ali Sevim neşrinde bu bilgi atılmıştır).

1 Bk. Mübârek Zengî, 72a.

2 Bk. Zebîhullah Safâ, *Tarih-i Edebiyât der Iran*, II, s. 510.

3 Bu kumandan hakkında bk. Bundârî, s. 194, 224, 226, 242, 253, 286, 288; Türk. terc. s. 177, 204, 206, 222, 231, 255, 257.

4 Bk. Mübârek Zengî, 50b.

5 Bk. Mübârek Zengî, 51a.

6 Bk. Fahr-i Müdebbir, *Adâbu'l-Mülûk*, 65a.

7 Bk. Nahcevanî, *Terâribu's-Selef*, s. 269.

8 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Vezirlik"*.

Cemiyet ve devlet hayatında az veya çok mevki sahibi olan herkesin atı vardı: Nizâmü'l-mülk'ün daha meslek hayatının başlangıcında borç alarak, 7 dinara bir at satın almış olduğunu yukarıda gördük¹. Mevki yükseldikçe atın asla vazgeçilmez bir unsur haline geldiği anlaşılmaktadır: Görüldüğü üzere, vezîr Amîdü'l-mülk Kündüri, Tuğrul Bey'in yerine üvey oğlu Süleyman'ı tahta geçirebilmek için devlet hazineleriyle beraber, vezîrlük sembolü olan divit'e varıncaya kadar ordu mensuplarına dağıttığı halde, bineceği atını muhafaza etmişti².

Selçuklu hükümdarı, sarayını ne maksatla olursa olsun terk ettiği zaman, daima ata binerdi. Bu esnada görüldüğü üzere, etrafında yine atlı olan maiyeti ve muhafızları bulunurdu. Bilindiği gibi, hükümdar sarayını yalnız savaş için değil, seyran için, av için, oyun için (mızrak oyunu, çevgân oyunu v.s.)³, orduyu teftiş için terkedebilirdi.

Şüphesiz, Hükümdar her renk ve kalitede ata binmezdi. Hazerde olsun, seferde olsun, hükümdarın tercihan açık renk ata, bilhassa beyaz ata bindiğini biliyoruz⁴. Bu itibarla, Alp Arslan'ın Malâzgirt Meydan Muharebesi'ne başlarken, beyaz elbise giyip beyaz ata binmiş olması, şüphesiz, bir tesadüf eseri değildir⁵.

Her devirde olduğu gibi, Selçuklu devrinde de, tabii bu arada Alp Arslan zamanında da, gerek orduda, gerek ordu dışında muhtelif renkte atlar kullanılıyordu. At ve atçılıktan bahseden kaynaklar her renk atın meziyet ve kusurlarını, hangi renk atın savaşa veya muhtelif atçılık oyunlarına

1 Bk. Mehmet Altay Köymen, *ayn. yer.*

2 Bk. Mehmet Altay Köymen *Alp Arslan ve Zamanı: "Vezirlik"*.

3 Memlûkler zamanında muhtelif atçılık oyunları (*Furûsiyye*) hakkında bk. D. Ayalon, (*Furûsiyya*) in the Mamluk State, El². Aynı oyunların, Alp Arslan zamanı dâhil, Selçuklu devrinde de mevcut olduğu muhakkak ise de, bu hususta elimizde fazla bilgi yoktur. Meselâ Sultan Melikşah'ın Bağdad'a gelişinin üçüncü günü koşu yerine giderek, bizzat çevgân oynadığını biliyoruz (bk. Bundârî, nşr. Th. Houtsma, s. 80; Türk. terc. s. 82). Çevgân hakkında fikir edinmek için bk. Masse, *Çavgan*, El². Çevgân oyunu ve tekniği hakkında bilgi almak için ayrıca bk. Kabus b. Vuşmegir, *Kabusnâme*, nşr. R. Levy, s. 54, nşr. Said Nefisi, s. 68. Ayrıca bk. Munyetü'l-Guzât, s. 217, 228-9.

4 Türkler'de açık renk (kır, boz, ak, sarı=kula) at sevgisi ve tercihi için bk. I. Cirtantas, *Die Lieblingspferdefarben der Türken*, C.A.J., X, s. 157. Türkler'de büyük şahsiyetler için açık renk atlar tahsis edildiği hakkında bk. E. Esin, *ad. geç. eser*, s. 176. Moğollar'da beyaz at ve beyaz elbise için bk. I. Cirtantas, *ad. geç. eser*, s. 158.

5 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Malâzgirt Meydan Muhaberesi"*.

elverişli olduklarını uzun uzun saymaktadırlar¹. Memlûkler zamanında olduğu gibi, muhtelif renk atların, günün muhtelif zamanlarında yapılan savaşlarda kullanılıp kullanılmadığı hakkında kati malûmata sahip değiliz. Fakat bunun eski bir Türk geleneği olması ve binanaleyh Selçuklular zamanında da tatbik edilmiş bulunması pek mümkündür: Bilindiği gibi, Memlûk hükümdarı Kalavun (1279-1290), oğluna hitaben yazdığı bir fermanında, gece hücumlarında, yağız at (*edhem*); şafak vakti hücumlarında, kızıl (ahmer) ve al at (*aşkar*); akşam üzeri yapılan hücumlarda kula at (asfar) sabahleyin yapılan hücumlarda ise, kır at (eşheb) kullanılmasını tavsiye etmektedir². Ayrıca görüleceği gibi, Türkler'in, her zaman olduğu gibi Selçuklular zamanında da, hiç farkedilmeden, yüzlerce kilometre uzaklardaki savaş sahalarında görünürmeleri, şüphesiz, büyük ölçüde hücum zamanına uygun renkte at kullanmalarıyla mümkün olabilir.

Türkler'e has bir at tipi bulunduğu gibi, yine Türkler'e has bir eyer ve dizgin takımının bulunduğu muhakkaktır³. Bu eyer ve dizgin takımının atın ve onu kullanan süvarinin savaştaki rolünü büyük ölçüde kolaylaştırdığı tereddütsüz söylenebilir. Buna hiç ihmal edilmeyen nallamayı⁴, oyunlarda, manevralarda ve savaşlarda kuyruk bağlama âdetini ilâve edersek, Türk atının her türlü hareket hazırlığı tamamlanmış olur. Alp Arslan'ın, Malâzgirt Meydan Muharebesi'ne başlamadan önce atının kuyruğunu kendi eliyle bağladığını ayrıca görmüştük⁵.

Orduda geri hizmetlerde, veya ticarete, yük hayvanları olarak kullanılan atlar, gerek tip itibariyle, gerekse eyer ve dizgin takımları bakımından

1 Bu hususta meselâ bk. Fahr-i Müdebber, *Adâbu'l-Mülûk*, 56b vdd. W. Hoenerbach, *Zur Heeresverwaltung der Abbasiden*, Der İslâm, XXIX, s. 275 vdd. Ayrıca bk. E. Esin, *ad. geç. eser*, s. 175 vdd.

2 Bk. Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşâ*, X, s. 172. Bundan naklen. W. Hoenerbach, *ad. geç. eser*, s. 277.

Türkler'de ve Moğollar'da at renklerinin önemi hakkında bk. A. Caferoğlu, *ad. geç. eser*, s. 208 vd.

3 Eyer'i atın karnının altından bağlayan kayıştan başka, kuyruğun altından ve göğüs-ten bağlayan kayışlar için bk. A.v. Gabain, *ad. geç. eser*, s. 229. Ayrıca bk. U. Johansen, *Der Reitsattel bei den Altaischen Völkern*, C.A.J., X, s. 269-285. Ağzın iki yanında emniyet demiri olan dizgin sistemi için de kezâ bk. A.v. Gabain, *ayn. yer*.

4 Bir yarışmaya veya uzun yola çıkmadan önce, atın yeniden nallatıldığı anlaşılıyor. Nitekim Huttelânlı at uzmanının, Buhârâ Emîri'nin sarığını kapıp kaçmadan önce atını nallattığını yukarıda gördük.

Selçuklu devrinde at bakımı anlayışına göre, nalsız bir at ancak bir veya 2 menzil yol alabilirdi (bk. Mübârek Zengî, 54b.) Moğollar devri için bk. S. Jagchid-C.R. Bawden, *Some Notes on the Horse-policy*, C.A.J., X, s. 24, Not: 12.

5 Bk. Mehmet Altay Köymen, Alp Arslan ve Zamanı; "Malâzgirt Meydan Muharebesi".

savaş ve binek atlarından şüphesiz farklıydılar. Yük taşımada kullanılan atlar, daha büyüktüler¹. Eyer takımları da, yük taşımağa uygun idi.

At hakkında verdiğimiz bu uzun bilgiye son vermeden önce, Selçuklu devrinde at etimin Türkler tarafından yendiğini, at tedârikine dâir yukarıda naklettiğimiz hâdiseye istinaden hatırlatalım.

Görünüşe göre, at sâhibinin asla vaz geçemeyeceği kıymetli bir varlığını teşkil etmekle kalmıyor, aynı zamanda doğrudan doğruya haysiyetini de temsil ediyordu: Vasal Arap hükümdarlarından Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş'in atı, düzenlenen iddialı bir yarışta kendi atını geçtiği zaman, Sultan Melikşah hayretler içinde kalarak ayağa fırlamış, fakat bunu hürmet olarak kalkmış gibi göstermişti².

C. Ordu Nakliye Kolları

Orduda ve ticarî hayatta yük taşıyıcısı olarak yalnız at kullanılmıyordu. Görünüşe göre, Alp Arslan zamanında bu iş için deve attan fazla kullanılıyordu: Görüldüğü üzere, Gence hükümdarı Fazlûn, Alp Arslan'a 1000 deveye mukabil, sadece 50 at hediye etmişti³. Halbuki Tuğrul Bey zamanında taşıt hayvanı olarak, öküz başta geliyordu. Bunu eşek takip ediyordu. At ise sonuncu olarak geçiyordu⁴. Görünüşe göre, ticari hayatta at baş yeri işgal ediyordu, bunu katır ve deve takip ediyordu⁵.

Yukarıdan beri ordunun belli başlı üç unsurunu, yani insanı, teşkilâtı ve teçhizatı bahis konusu ettik. Bu üç unsur, savaş yapabilmenin maddî cephesini teşkil eder. Cesaret, metanet, emre itaat, disiplin gibi, manevî hasletlerle desteklenmedikçe, ne kadar mükemmel olursa olsun maddî cephenin savaşta zafere ulaşmak için pek işe yaramayacağı meydandadır. Mütعاaddit defalar ifade ettiğimiz gibi, Türkler maddî cephede olduğu gibi, manevî

1 Bu hususta meselâ bk. E. Esin, *ad. geç. eser*, s. 218. Moğollar devrinde at ordu dışında araba çekmekte, değirmen taşlarını döndürmekte ve arazi sürmekte kullanılıyordu (bk. S. Jagchid-R.C. Bawden, *ad. geç. eser*, s. 254). Selçuklu devrinde atın ordu dışında aynı işlerde kullanılıp kullanılmadığı hakkında her hangi bir bilgiye sahip değiliz.

2 Bk. Bundârî, nşr. Th. Houtsma, s. 77; Türk. terc. s. 78.

3 Bk. Yukarı, s. 58.

4 Bk. Arisdagues, s. 108.

5 Bk. A. V. Gabain, *Pferd U. Reiter*, s. 230, 233.

cephede de eşsiz idiler. Görülüyor ki, savaş bir takım maddî ve manevî kuvvet ve hasletlerin hep birden rol oynadıkları bir sentezdir.

Savaşta zafere ulaşmak için bahsettiğimiz bu maddî ve manevî kuvvetler ve hasletler de kâfi değildir. Bunların iyi bir stratejinin ve taktiğin emrinde kıymetlendirilmeleri gerekir. Biz buna "Türk savaş sistemi" umumî adını veriyoruz. Selçuklu devri savaş sistemi, gelecek yazımızın konusunu teşkil edecektir.